

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»virágtalan, harmatos, vén basó maradtam«

KONPARU ZENCSIKU

»véletlenül nem haltam bele«

KUKORELLY ENDRE

»A testvériség nem is ebbe a családba tartozik«

ALEKSZANDR SZOLZSENYICIN

Mcmxciv Február

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

MCMXCIV FEBRUÁR

HATODIK ÉVFOLYAM MÁSODIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés **Hankiss Elemér** szociológussal **3**

Lengyel László Szép új világ (első rész) **7**

Arvydas Sliogeris A Nyugat és Litvánia kultúrája **13**

Benedict R. O'G. Anderson Távolsági nacionalizmus **17**

Kukorelly Endre H. Ö. L. D. E. R. L. I. N. **23**

Grendel Lajos Ami a híradókból kimaradt **27**

Peter Porter Versek **32**

Rozgonyi Iván Minden madár társat választ **35**

Konparu Zencsiko A basófa **37**

Norman Hampson A francia forradalom „tanulságai” **49**

Alekszandr Szolzsenyicin Emlékbeszéd Vendée fölött **50**

Margócsy István BODOR ÁDÁM / VISSZA A FÜLESBAGOLYHOZ **57**

Vladimír Macura Masaryk cipői **63**

Horváth Bálint Hadd mondjak most egy dolgot **64**

Urbi & Orbi (iv)

E számunkat POHÁRNOK GERGELY portugáliai zsánerképeivel illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: BOJTÁR ENDRE.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS (1989-1993). GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA.

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA. LEVÉLCÍM: 1117 BUDAPEST, KARINTHY FRIGYES ÚT 11.

TELEFON ÉS FAX: 182-1291

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII., VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 588 FT, FÉL ÉVRE 294 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT.

A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT. GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A LAJOSMIZSEI HÍRLAPNYOMDA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KÖRLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY.

A PÉNZÜGYKUTATÓ RT
ÉS A 2000 KIADÁSÁBAN
MEGJELENT ÉS TALÁN
MÁR EL IS FOGYOTT

LENGYEL LÁSZLÓ

ÚJ KÖNYVE:

Magyar alakok

ÁRA A BOLTOKBAN

350 FORINT

A FEKETEPIACON ENNÉL LÉNYEGESEN TÖBB

Ezredvégi beszélgetés Hankiss Elemér szociológussal

AZ IRODALOMTUDOMÁNY-
TÓL A SZOCIOLÓGIÁN ÁT A TÉVÉIGAZGATÁSIG TER-
JEDŐ TÁGAS TERÜLETEN TEVÉKENYKEDTÉL. MIVEL
FOGLALKOZOL EZ IDŐ TÁJT?

Egy könyvön dolgozom, amelynek a munkacíme nagyon fellengzősnek hat, de maga a tárgy sokkal konkrétabb és precízebb: a szabadság mint sokk. A könyv arról szól, hogy a modern társadalmakban milyen erők és hogyan generálnak szabadságot, és hogyan rombolják a szabadságot – ez a könyv témája. A szabadságnak nagyon sok megjelenési formája, rengeteg forrása és akadályja van. A szabadságot korlátozhatják akár metafizikai erők is. Hosszú ideig úgy hitték, hogy a fizikai léten túli erők, legyen az isten, sors, fátum, vagy az ideák világának az emberektől független rendszere, részben vagy egészében meghatározzák az emberi létet. Tehát elvileg a metafizikai világ is korlátozhatja az emberi szabadságnak. Másfelől kimutatható, hogy minden olyan tényező, amely a szabadságot korlátozza, egyben szabadságforrás is lehet. Elképzelhető olyan isten vagy az ideáknak olyan rendszere, amely az emberek szabadságának érdekében dolgozik. Ez másik szintje a szabadság korlátjának és forrásának. Lehet, hogy van történelmi szükségszerűség. Feltételezhető, hogy vannak a történelemnek olyan elágazáspontjai, ahol egy társadalom különböző pályák között dönthet. Továbbmenve, az emberi személyiség saját története is behatárolja szabadság lehetőségeit. Nemcsak abban, hogy a családjának és nevelésének története behatárolja választási lehetőségeit, hanem ezen túlmenően minden szabad döntésüket. Az pedig, ahogy most döntök, bizonyos szempontból meghatározza további cselekedeteimet. Minden döntés nyitja és zárja is az ember lehetőségeit. Nagyon izgalmas játéknak vagyunk a szereplői, azon kell lennünk, hogy döntéseink inkább tágítsák későbbi választási lehetőségeink körét, semmint hogy szűkítsék.

**A TÁRSADALMI SZÖVEDÉK EGYRE SÜRÜBBNEK ÉS
ÖSSZETETTEBBNEK TŰNIK. MÍLYENEK MA SZABADSÁ-
GUNK FELTÉTELEI?**

A társadalom meghatározza, hogy milyen térben élhetsz, cselekedhetsz, gondolkodhatsz, érezhetsz, mert az érzelmeidet is meghatározza a társadalom. Ezzel szemben is állandó szabadságharcot kell vívni. A posztmodern gondolkodásnak is az az egyik alaptétele, hogy a társadalom állandóan ránk zárul, így folyton szabadságharcot kell vívni a ránk záruló társadalommal.

Az emberi személyiség szintén forrása a szabadságnak, ugyanakkor rendkívül erős korlátozja is. Korábban voltak, akik azt mondták, hogy az ösztönök határozzák meg az em-

bert, és nincs tovább. Vannak, akik azt mondják, hogy a világ teljesen kauzális, tehát ok-okozatilag teljesen meg van határozva, így nincsen lehetőség a szabad döntésekre. Egy évezreden keresztül folyt a vita a szabad akarat létéről vagy nemlétéről; hogy tudunk-e dönteni szabadon, vagy minden meg van határozva előre; hogy az emberi személyiség bugyrai és ismeretlen mélységei hogyan határozzák meg létünket. Ez lehet egy hagyományosabb ösztönelmélet, lehet egy modernebb freudista elmélet, amely azt mondja, hogy a tudatalattiba bekerült komplexusok meghatározzák cselekedeteinket. Tehát az emberi személyiség önmagában és kellőképpen át nem tekinthető módon forrása és korlátja a szabadságnak. Ezért, éppúgy mint a társadalom esetében, nap mint nap elengedhetetlen az önismeretre való törekvés. A bennünk működő erők ismerete és kezelése nagyon fontos eleme ennek a szabadságharcnak.

**A KÖZELMŰLT VÁLTOZÁSAI NYOMÁN MÍLYENNEK
LÁTOD A KÖRÖS-KÖRŰL NYÍLÓ KILÁTÁSOKAT? TÉNY-
LEG EGY KORFORDULÓ KÖRVONALAZÓDIK?**

A jelen önmagát mindig nehezen látja. Richard Rorty mondta nemrég egy előadásában, hogy a természettudósok tulajdonképpen nem tudják, hogy mit látnak a valóságban; utólag mindig a tudományfilozófusok magyarázzák meg, hogy milyen is az a világkép, amelyet az egyes tudományok géniuszai feltárnak. A világban most nagy korszakváltás folyik. Nemcsak a természettudományokban vagy a társadalomtudományokban, hanem egyáltalán a mindennapokban. Ezt az átalakulást embermilliók minden bizonyos válságként fogják megélni. Vannak, akik azt mondják, még Nyugaton is, hogy túl sok a bevándorló, és erősek a jobboldali tendenciák, de ha ezt megoldjuk, minden rendben lesz. Ezek nagyon felületes vélemények. Sokkal mélyebb válság körvonalai rajzolódnak ki az egész nyugati kultúrában.

A válság egyik kiváltó oka a Szovjetunió összeomlása. Az derült ki utólag, hogy a nyugati demokráciák számára rendkívül fontos volt az ellenség léte. Ideológiájuknak lényegi része volt az, hogy van egy ellenség, amelyet le kell győzni, vagy legalábbis kordában kell tartani. Ez nagyon fontos ösztönzője volt témérdek dolognak. Egyrészt annak, hogy megerősítették demokratikus intézményeiket azért, hogy joggal és eredményesen küzdhessenek egy parancsuralmi rendszerrel, egy világhatalmi ideológiával szemben. Másrészt kiépítették a jóléti állam intézményeit. Ha nincs Szovjetunió, akkor a nyugat-európai jóléti modell sokkal lassabban és kevésbé fejlődött volna ki.

A Nyugatnak meg kellett próbálni a demokratikus keretek között egy olyan társadalmat létrehozni, amelyet az emberek túlnyomó többsége mint többé-kevésbé igazságot fogad el. Ezért kellett létrehozni azokat a jóléti intézménye-

A beszélgetést a TV1 Fríz Produkciós Iroda rögzítette; producer: Kopper Judit.

ket, amelyek a társadalom korábbi óriási egyenlőtlenségeit, a kizsákmányolás elfogadhatatlanul durva formáit, a létbizonytalanság borzalmaival főlészámolják. Tehát az a kép, ami a prosperáló, boldog és igazságos Nyugatról bennünk él, az nem érvényes a múltra. Az elmúlt ötven évben e téren óriási fejlődésen mentek keresztül. Ez jelentős részben azért történt, mert oda kellett figyelni az ellenségre, meg kellett győzni a társadalmat arról, hogy ez a jó rendszer, és ez sikerült. Most, hogy az ellenség eltűnt, mit csináljunk? Hogyan lehet megnyerni a következő választást? Milyen szociálpolitikával? Ezek sokkal bonyolultabb kérdések, amelyek bizonytalanabbá teszik a politikai helyzetet.

Más szempontból az ellenség tulajdonképpen az élet értelmét jelentette. A feladat, hogy győzni kell a sárkánnyal szemben, az az emberek életének értelmet adott. Az elmúlt negyven év kelet-európai világát a börtönben sínylődő rab paradigmájaként lehet leírni. A nyugat-európai világot pedig a misszionárius paradigmájaként: mi vágyunk a nagyszerűek, visszük a szabadságot, a jólétet mindenhová. Ez is eltűnt. Most mit ad a Nyugat? Hiteket alig, segítyt szinte semmit, legfeljebb tanácsokat, de nem mindegyik működik. Hol az új szerep? Ez pillanatnyilag hiányzik.

EGY IDEJE AMERIKÁBAN TANÍTSÁZ. MILYENNEK LÁTOD NAGYOBB TÁVLATBAN A JELENLEG ZAJLÓ FOLYAMATOKAT?

A válság további, sőt az előbbieknél talán még fontosabb eleme az Észak–Dél problémakör. Ezt a világ 15–20 évvel ezelőtt felfedezte, akkor megdöbent tőle, majd pedig elfelejtette. A bevándorlók előtt lezárják a határokat, Európa erődtéménnyé alakul át. Ám a következő évtizedekben majd tíz- és százmilliók indulnak meg az éhezés és a nyomor elől északnak, ahol még van mit enni, és jólét van. Pánik ugyan még nincsen, de az emberek fejében ott rejlik az ettől való félelem, és ez hozzájárul a válságtudathoz.

A válság másik összetevője a technika és a környezet válsága, ami már sokkal nyilvánvalóbb. Ennek vannak szociológiai, filozófiai és praktikus vetületei. Max Weber arról ír a század elején, hogy szerencsés véletlen Európában az, hogy itt a kapitalizmussal járó technikai fejlődés a demokráciával járt együtt. Véleménye szerint ez soha többé nem ismétlődik meg. Martin Heideggernél a technizálódási folyamat elrejtje az ember elől a létet, és lehetetlenné teszi, hogy autentikusan élje meg önmaga létét. A technika tehát ezen a szinten is ellenséges erőként jelentkezik. A környezetpusztításról pedig nap mint nap hallunk. Az optimisták szerint meg lehet állítani a technikai pusztítást. Ám az optimisták nem veszik figyelembe az Észak–Dél kérdést: azt, hogy még két-hárommilliárd ember akar jólétben élni. Ha ez megvalósul, akkor újabb óriási környezeti válság fog bekövetkezni a Földön.

Amerikában is, amelyik az egyik leggazdagabb társadalom, van vagy 20 százaléknyi relatíve nagyon szegény ember. Ha azt mondja az amerikai középosztály: akkor most itt körülbelül megállunk – utána mi lesz ezzel a 20 százalékkal? Azoknak még rengeteg olaj, gáz, áram és mindenféle kell. Ugyanez a helyzet Európában, ha a németek, franciák azt mondják, most itt megállunk; a dél-olaszok nem fognak megállni. És akkor mit mondunk mi vagy a románok? És mit mondanak az indiaiak?

MILYEN TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOKKAL JÁR EZ A VÁLSÁG?

Kérdés, hogy a társadalom alsó kétharmada elfogad-

ja-e azt, hogy távolsága a felső harmadtól növekedni fog. És a távoli jövőben sincs remény arra, hogy folytatódik a különbségek olyan kiegyenlítődése, ami az elmúlt ötven évet jellemezte. Nyugat-Európa egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy a korábbi, ún. kettős társadalmak helyett sikerült többé-kevésbé homogén társadalmakat létrehozni. A múlt században polgárságra és a még jelentős részben nyomorban élő munkásságra szakadt szét a társadalom, és ez a szakadék mély volt. Életszínvonalban, ideológiában, életmódban is nagyon különböztek egymástól. Azóta egyfajta homogeneizálódás ment végbe, és e század közepén már azal az érzéssel élhetett egy német vagy angol vagy svéd polgár, hogy mindannyian egy társadalomnak a polgárai. Van, aki jobban, van, aki rosszabbul él, de azért nem két világ él egymás mellett egy társadalomban. Az elmúlt tíz évben újra elkezdődött a társadalmak kettéhasadása. Ez a kettéválás nálunk is megindult, noha másfajta homogeneitásból, és ebből még nagyon nagy válság alakulhat ki.

Vannak aztán ennél átfogóbb és nehezebben megragadható válságtünetek is. Az egyik az, hogy az európai társadalmak az utóbbi két-háromszáz évben az evolucionizmus, a fejlődésben való hit erős ideológiai hatása alatt éltek. Az elmúlt ötven évben alig volt olyan ember, aki nem hitt ebben. Ha Nyugaton nem volt legalább évi egyszázalékos növekedés, akkor pánik tört ki, mert a növekedés volt a világ normális rendje. Ez a nagy evolucionista progresszióra épülő hit és ideológia megrokkant.

Hogy mivel lehet helyettesíteni? Ez nagyon nehéz kérdés, ami felveti a modern–posztmodern paradigmaváltás problémáját. A nyugat-európai ember, legalábbis a 18. századtól kezdve úgy vélte, hogy a ráció, az értelem az ember legfontosabb tulajdonsága. Ez az egyszerű és naiv racionalitáshit tulajdonképpen összeomlott, és megindult egy, a jelenlegi bonyolult világhoz jobban alkalmazkodni tudó új racionalitás keresése. Ám az a tény, hogy nem élhetünk már abban a hitben, hogy az emberi ráció meg tudja oldani a világ problémáit, és el tudja kerülni a következő haláltáborokat, alapjában rendítette meg azt a hitet, amely háromszáz éven keresztül alapja volt az európai polgárság öntudatának, erkölcsének, világgépének.

További eleme ennek a helyzetnek az erkölcsi válság. A nyugati világ élt már át erkölcsi válságokat, főleg a két világháború körül, de ma ez a krízis elmélyülőben van. Ugyanis az elmúlt két-háromszáz év során élt az a hit, hogy a fejlődés egyben morális fejlődés is. Az ember egyre felvilágosodottabb, és egyre jobb lesz. Nagyon sokan hittek abban, hogy van egyfajta morális fejlődés a világban, nemcsak az egyének életében.

Az ellenséges világ eltűnésével a nyugati ember számára annak tudata is eltűnt, hogy a rossz ellen küzd. Most miért küzd egy nyugati polgár? Mi ad neki biztonságot? Az, hogy Boszniában vagy Szomáliában nincs megoldás a legegyszerűbb kérdésekre, vagy az, hogy az emberiség jelentős hányada éhez, és nincs megoldás – ez aláássa a morális lény öntudatát, illetve azt, hogy az emberiség diadalmasan megy előre egy morálisabb világtársadalom irányába.

A POSZTMODERN SZÓT MA ELÉG GYAKRAN HASZNÁLJÁK. MIT JELENT EZ A FOGALOM A TE ÉRTELMEZÉSEDBEN?

A posztmodernnek azt mondják, hogy nincs történelem, hanem csak történelmek vannak. Már a múltban is csak történelmek voltak, nincs egy egységesen értelmezhető, lassan hömpölygő történelem. Az elmúlt három évünkben

is sok történelem futott egymás mellett, egymást keresztezve és változva. A változások gyorsulnak és sokfélévé váltak; a történelem nem lassan hömpölyög, hanem villámgyorsan cikázik.

Azt is gyakran halljuk, hogy igazság nincsen, csak vélemények vannak, és arról van szó, hogy a véleményeket egyre jobb és jobb hallgatóság előtt kell tudni igazolni. Ez a gondolkodás fejlődése. Nincs igazság, hanem csak egyre jobban igazolható vélemények vannak. Ez a másik fontos eleme a posztmodern gondolkodásnak.

Nagyon sokanknál találkozhatunk azzal a gondolattal is, hogy nincs azonosság. Az emberi személyiséget kitalálták a reneszánszban, Kanték megerősítették, később ezt még fokozták. Mára kiderült: nincs ilyen, hogy emberi személyiség; az ember struktúrák hálójának metszéspontját képező valami. A struktúrák pedig állandóan változnak, és ugyanígy változik napról napra az ember, mivel nincs igazi személyiségmag. Mégis ebben a függőségi rendszerben kell megteremtenie az embernek a saját szabadságát és a saját mibenlétét.

Ezek azok a posztmodern vagy újabb kori gondolatok, ha már így nevezük, amelyek megpróbálják értelmezni egyfelől a gyorsuló időt és a nagyon komplexszé váló összefüggésszereket, másfelől próbálják kidolgozni a védekezési mechanizmusokat. Hisz' végtére minden filozófia, minden ideológia vagy gondolatrendszer az ember egyfajta védekezési rendszere a valósággal szemben. Meg akarom érteni, úgy akarom értelmezni a világot, hogy nekem abban helyem és lehetőségem legyen. Ilyen értelmezési kísérletek a filozófiák, és ebből a szempontból a posztmodern név alatt összefoglalható ezernyi kísérlet is mind próbálkozás arra, hogy védekezzünk a fölgyorsuló, változó, széthulló vagy átalakuló világgal szemben.

MINDERRE TEKINTETTEL MI A HELYE, ILLETVE A SZEREPE A MAI SZOCIOLÓGIÁNAK?

A szociológia nemigen tudja követni a gyors változásokat. A Kelet-Európával foglalkozó tudósok hisztériás állapotban vannak. Próbálnak cikkeket írni, gyorsan publikálni, hogy érvényét ne veszítse mondandójuk. Ám mire a könyv megjelenik, elavul. A szociológia most pánikállapotban van. Dadogó, hadaró próbálkozás folyik, de igazából majdhogynem csak az újságírásszintű hozzászólásokat lehet olvasni. Leginkább az tapasztalható, hogy a korszak átalakulási folyamatainak dolgozó társadalomtudósok vagy elmennek politikusként, vagy pedig hetilapokban, havilapokban próbálnak publikálni, és az agyukban fölgyűlt tudásanyag alapján próbálják értelmezni a történéseket. De ez nem igazán társadalomtudomány, inkább társadalomtudósok fontos értelmezési kísérlete.

MILYENNEK KELLENE LENNIE A KOR SZERINT VALÓ TÁRSADALOMTUDOMÁNYNAK?

Azt hiszem, hogy a társadalomtudományoknak a korábbinál nagyobb mértékben kell a trendelemzésre, a folyamat-elemzésre koncentrálniuk. Olyan állóképeket ugyanis, amiket korábban csináltak, már nem lehet készíteni, mert egy év múlva már érvényüket veszítik. Ez az átállás nagyon nehéz és költséges. Noha Magyarországon is folyik már számítógépes trendelemzés, nehéz megteremteni ehhez a kellő adatbázist, nehéz megtanulni és megalkotni a megfelelő számítógépes programokat. Továbbá sokkal többet kell tudni a világról, és sokkal inkább át kell állni a tudományközi gondolkodásra. Ez másfajta kultúra, ehhez új egyetemek és új nevelési rendszerek kellene, akár már az óvodá-

tól kezdve. A hagyományos rendszer ugyanis mindenhol, nemcsak nálunk, szakmákat nevel. Ám annak megértéséhez, hogy Európa vagy az emberi társadalom milyen irányba megy manapság, ehhez nagyon sok mindenben kell otthonosnak lenni.

AZ ELMŰLT HÁROM ÉVBEN NEM ELSŐSORBAN TUDÓS SZEMLÉLŐJE, HANEM INKÁBB TEVÉKENY RÉSZTVEVŐJE VOLTÁL AZ ÁTALAKULÁSI FOLYAMATOKNAK. MILYEN TAPASZTALATOKAT SZEREZTÉL EKÖZBEN?

Nem alakult ki a korábbinál jobb képem az értelmiségről, talán inkább valamelyest romlott. Úgy vélem, hogy az elmúlt három évben az értelmiség nem tette meg azt, amit megtehetett volna: sok mindent elmulasztott. Az értelmiség nem vizsgázott jobban, sőt inkább egy kicsit gyengébben, mint ahogy gondoltam. Egyrészt azért, mert kevesebbet gondolkodik, mint ahogy én hittem. Nagyon könnyedén elment a politikába, ahol nem igazán kell gondolkodni. Sokakkal ellentétben nem vagyok kritikus a politikában átment volt kollégáinknak. Azt hiszem, hogy igen jó munkát végeztek ebben a nehéz helyzetben. Jól-rosszul létrehozták az alapvető intézményeket a politikában, a gazdaságban. Eközben rengeteg időt elpazaroltak, de ez más országokban sem ment jobban, sőt talán a magyar parlament jobban dolgozott, mint akármelyik körülöttünk levő ország parlamentje. Megpróbálták megtanulni a politikusi szakmát; kinek sikerült, kinek nem. Munkájukat összességben nem lehet negatívan értékelni. Az, hogy eközben elfelejtették a társadalmat, súlyos vétség.

Az általam ismert értelmiségi kollégák nem bátrabbak, mint ahogy gondoltam. Talán az az oka ennek, hogy mindenki azt hitte, hogy a demokráciában már nem kell a bátorság – de ez egy óriási tévedés. Nagyon hamar kialakultak a klánok, az új céhek és az új érdekcsoportok, és ezeken belül – ahogy én kívülről látom – egy rendkívül szigorú kontroll és önkontroll, cenzúra és öncenzúra jelent meg. Egymással szemben az emberek gyávábbak, mint a hatalommal szemben. Számomra új és érdekes tapasztalat volt, hogy egy kialakult közös csapaton belül milyen nehéz önállónak maradni, és azt mondani, hogy nem értek egyet veletek. Erre kevesen voltak képesek; ehhez civil kurázsiz kell; úgy látszik, több, mint hittem. E téren csalódás ért, de lehet, hogy igazságtalan vagyok, mert ez szükségszerű; nehezebb dolog, mint a hatalommal szembeszállni.

Ezzel ellentétben megerősödött az úgynevezett egyszerű emberekről alkotott véleményem. Ha az ember elmegy a fővárostól 30 kilométerre, hirtelen azt veszi észre, hogy normális emberek közé került. Az emberek hihetetlenül józanok, és sokat tudnak. Meg kell vallanom, jobban el tudok beszélgetni a szomszédommal egy vidéki faluban, mint nagyon sok kollégámmal. Mindenről tudnak. Nem igaz, hogy az embereket már nem érdekli semmi! Nem érdeklik őket a fölösleges dolgok, hát nem mennek el szavazni, ha fölösleges. Nem mennek el politizálni, ha az fölösleges, de egymás közt hihetetlenül informáltak, és azt kell mondanom, hogy bölcsök.

Nehéz pillanatokban a televízióban is talán a nem értelmiségi gárda közül is többen és bátrabban álltak az általam jónak vélt ügy mellé. Voltak természetesen bátor és egyszerű újságírók, szerkesztők és tévések, akik remekül küzdöttek, de úgy érzem, hogy az arány a nem kifejezetten értelmiségi kollégáim mellett szól. Például amikor engem különféle politikus urak kizártak az épületből és mégis bementem, az irodám előtt ült a kézbesítőnk, egy idős hölgy,

egy nagyszerű ember, és sírt. Azért sírt, mert amikor fel akarta hozni a postámat, akkor a rendészek vezetője azt mondta neki, hogy nem viheti, mert már nem én vagyok az elnök, ezért a helyettesemnek kell vinnie. Azt mondta, hogy ő erről nem tud, és neki az a kötelessége, hogy nekem hozza föl. Egy olyan embernek volt bátorsága ehhez, aki számára a 12 ezer forintos keresete létkérdés!

MILYENNEK LÁTOD MA AZ ORSZÁG KILÁTÁSAIT?

A magyar társadalom kényszerpályára került 1948-ban, amikor a kommunisták átvették a hatalmat. Erről a kényszerpályáról '56-ban sikertelenül próbált lelépni. A '60-as évek végétől kezdődően a többi kelet-európai országhoz képest sikerrel módosította ezt a kényszerpályát, ha nem is tért le róla. '89-ben viszont lehetőség nyílt arra – legalábbis azt hittük –, hogy megszabjuk a saját pályánkat a következő évszázadra. Emlékeztetek rá, hogy a '80-as évek második felében milyen burjánzása volt a teóriáknak, terveknek, hogy merre kellene tovább futniuk a kelet-európai országoknak. Ezzel a boldog tudattal mentünk bele '89-be, hogy rajtunk múlik, hogyan tovább. Az elmúlt három évben jelentős mértékben beszűkültek az alternatívák. Ma már nincsen annyi váltási lehetőségünk, mint akkor volt. Még mindig van; egy demokráciában mindig több a lehetőség a változtatásra, mint egy diktatúrában, de sokkal kevesebb, mint '89-ben gondoltuk, és kevesebb, mint valójában '89-ben volt. Néhány lehetőséget ugyanis

már elpasszoltunk, mert, mint korábban mondtam, minden döntés lehetetlenné tesz más, jövőbeni döntéseket.

Ebben az országban nem illendő derülátónak lenni, úgy-hogy félve mondom azt, hogy ennek ellenére az esélyek nem olyan rosszak napjainkban. Ha Nyugat-Európa kimászik a jelenlegi válságból, beindul a gazdasági fejlődés – persze sok minden függ az ukrán–orosz fejlődéstől, a jugoszláv helyzet alakulásától és a belső változásoktól –, akkor a lehetőség megvan arra, hogy az ezred végére egy normalizálódni kezdő európai típusú országgént működjünk. Nem fogjuk behozni az elmulasztott vagy elvesztett 200 évet, de olyan ország lehetünk, amelyik mindennap egy kicsit előre megy. Ennek három feltétele van: 1. a világgazdaságban induljon el egy újabb felfutás, 2. legyen lassú kibontakozás a keleti sztyeppéken, 3. legyen olyan politika, amely megőrzi a demokráciát, és sikeresen dolgoz ki egy olyan gazdaságpolitikát, amely előnyt húz abból, hogy itt van mellettünk Dél-Európa balkáni része és a nagy kelet-európai síkság. Ezek nálunk fejletlenebb és óriási lehetőségeket kínáló területek. Nemcsak híd, hanem nagyon fontos pénzügyi és ipari központ lehetünk, ezer úton-módon. Tehát ha be akarunk kerülni Nyugat-Európába, de közben nem felejtsük el Kelet-Európát mint lehetőséget, akkor jó esélyeink vannak arra, hogy tisztességes fejlődés induljon meg.

A BESZÉLGETÉST MONORY M. ANDRÁS ÉS TILLMANN J. A. KÉSZÍTETTE

Lengyel László Szép új világ

ELSŐ RÉSZ: TÖRTÉNETI ÉS GLOBÁLIS FELTÉTELEK – A FORDULAT VÁRATLANSÁGA

„A megdarált húst összedolgozzuk tojással, tejbe áztatott zsömlével, sóval, borssal, és forró zsírban vagy olajban húspogácsákat sütünk belőle.

Figyelem! Nekünk, emlősöknek nem mellékes kérdés, hogy mi daráljuk-e a húst, vagy bennünket darálnak-e meg.

ÖRKÉNY ISTVÁN: FASÍRT

Az 1989–90-es kelet-európai fordulat mindenkit meglepett váratlanságával és végkiemenetelével. Felkészületlenül érte a szocializmus összeomlása mind a kelet-európai, mind pedig a nyugati társadalmakat. E társadalmak politikai kultúrájában a szovjet típusú társadalomról és gazdaságról alkotott kép igen eltérő volt, de egyben megegyezett: feltételezték, hogy a szocializmus tehetetlenségénél fogva állóképes; illetve váratlan összeesés esetén erőszakhoz fognak folyamodni a hatalom birtokosai. A társadalmak várakozását osztották a különböző kelet-európai ellenzéki és félellenzéki csoportok, amelyek hosszú és bonyolult folyamatra, lassú állóháborúra voltak felkészülve, s nem gyors offenzívára. A magyar ellenzéki programok mind-mind feltételezték, hogy csak egy korlátozott forradalom, egy körülhatárolt és bizonyos korlátokat elismerő változás mehet végbe. Ennek okát a Szovjetunió tartós erejében és hatalmi igényeiben látták, illetve a hatalom szerkezetének merevségében. Az ellenzék nem gondolt, nem is gondolhatott a hatalom megdöntésére. Ebben erősítette az ellenzéki politikusokat a nyugati politikusok magatartása is. Az Egyesült Államok és az európai hatalmak politikája a nyolcvanas évek végéig arra épült, hogy támogatnak minden kelet-európai reformot, függetlenedési kísérletet. De nem merült fel, hogy ezeknek a reformoknak a végén valóban bekövetkezik – először a kis országokban, majd a Szovjetunióban is – a rendszerek összeesése.

Tévedés lenne nyugati nagyhatalmi tudatosságról beszélni. A nagyhatalmak lépései felerősítették ugyan az átalakulást, de nem voltak egy átgondolt stratégia részei. Ez különösen világossá vált akkor, amikor a Nyugatnak az összeomlott rendszerek helyén új világ kialakítását kellett kezdeményeznie, s nem tudott mit kezdeni a feladattal.

De nem igaz a gorbacsovi önkéntes hatalomátadás mítosza sem. A szovjet reformok természetesen sokat segítettek közvetlenül és közvetve a kelet-európai váltásban, de a szovjet bomlás sem tekinthető egy előre elgondolt program részének. A gorbacsovi peresztrojka szándékon túli eredményeket hozott. Olyan erőket indított be, amelyeket már nem tudott megállítani. A szovjet nagyhatalmi stratégiában is inkább tanácstalanság és zavar uralkodott, mintsem a tudatos engedmények politikája.

Talán nem szégyen beismerni, hogy nem tudjuk, mi okozta a szovjet típusú rendszerek váratlan felbomlását. Ez az értetlenség uralja a mai világgpolitikát is. A kelet-európai rendszerválság felszínre hozta, hogy teljesen új kapcsolatrendszerek kiépítésére lenne szükség, amelyekre azonban nemcsak az összeomló államok társadalmi és gazdasági alkalmatlanok, de a fejlett országok is felkészületlenek.

Vegyük a történeti és globális feltételek néhány elemét, kelet-közép-európai szemszögből.

1. A cél nélküli kelet-európai történelem

1989 után elvileg megszűnt, illetve radikálisan csökkent a kelet-európai országok történelmi *predesztinációja* és *determinációja*. Jövőjük nem közvetlenül következik a múltjukból. Olyan utak is elképzelhetőkké váltak, amelyek korábban nem is látszóttak. A történelemnek, így a kelet-európai történelemnek sincs célja. Semmiféle történelmi meghatározottsága nincs annak, hogy a kelet-európai országoknak előbb vagy utóbb a politikai diktatúrából a demokráciába, a központosított államgazdaságból a piacgazdaságba kell érkezniük. (Ahogy korábban sem, hogy a kapitalizmusból szükségszerűen a szocializmusba, a kommunizmusba érkezzenek.) Ugyanakkor a kelet-európai országok évszázados történelmi hagyományai, korábbi gazdasági, politikai és kulturális fejlődési irányai fogva tartják ezeket az országokat és nemzeteket. Ez a paradoxon azt fejezi ki, hogy nincs semmiféle történeti egyenes út, se kanyarokkal teli, amelynek valahonnan valahová kell érnie, ugyanakkor csak nagyon szűk ösvényt hagy a történelem korábbi menete.

Egyes feltételezések szerint Kelet-Európán keresztül húzódik egy olyan „történeti-kulturális” határ, amely minden változás ellenére tartósan fennmarad. Ez a nyugati kereszténység és a keleti kereszténység határa.¹ Ennek a tetszetős vonalnak egyetlen baja, hogy mára már sok tekintetben érvényét veszítette. Hiába ugyanis e történelmi „meghatározottság”, ha a gazdasági, politikai vagy katonai feltételek másként alakultak, s országokat, országrészeket más „civilizációba” löktek át.²

2. A birodalmi meghatározottság

Véget ért, ha csak átmenetileg is, a kelet-európai országok *külső, birodalmi meghatározottsága*. Korábban ez a térség egyértelműen a szovjet birodalom része volt. Most az országok „gazdátlanokká” váltak. Az Egyesült Államok, mint legnagyobb szuperhatalom befolyása alá vont a térséget, de ez a befolyás nem jelent mélyebb elkötelezettséget. Az országok nincsenek betagolva az európai integrációba, bár elindultak erre. Elváltak Oroszországtól, amelynek hatása továbbra is érződik. A Szovjetunió vége az országokat is-

mét „választási helyzetbe” hozta, amelyben természetesen nem ők választanak, hanem őket választják. Többféle, amerikai, orosz, európai – elsősorban német –, iszlám hatásra és befolyásra van lehetőség.¹

3. Biztosított határok?

Minden külső határ nagyhatalmilag garantálva van, és mégiscsak biztositott határok. A nagyhatalmak számára nincs határkérdés. A német egyesítés – szerintük – véglegesen lezárta a második világháborút és az utána kötött békeszerződéseket. Így egyetlen határ nem mozdult el Európában, és a nagyhatalmak biztosítják, hogy ne is mozdulhasson el. Másik oldalról, vannak olyan kelet-európai politikai erők, amelyek – ésszerűen vagy ésszerűtlenül – a német egyesítésből arra a következtetésre jutottak, hogy a határok igenis elmozdíthatók, hogy lehetséges területi igényeik kielégítése. A kelet-európai térség egyetlen határát sem lehet tökéletesen biztosítotttnak tekinteni. A föderatív államok belső határainak módosulása, a fegyveres erőszakkal szembeni nagyhatalmi tehetetlenség nem látszik igazolni a határok körüli viszályok elmúltát.⁴

A határok ugyanakkor egyre inkább átjárhatatlanok lesznek Kelet és Nyugat, illetve a kelet-európai országok között is.

4. Ideológiák alkonya

Befejeződött a térség ideológiai meghatározottsága. Nemcsak a kommunista-szocialista ideológia monopóliuma szűnt meg, hanem a neokonzervatív és a liberális vagy a szociálliberális meghatározottság is. Nincs kívülről meghatározott, mindenre kiterjedő ideológiai társadalomkép. Világossá vált, hogy nem csupán a kommunista ideológia került válságba, hanem a neokonzervatív és a liberális ideológia is. De nem győzedelmeskedett egy alternatív, poszt-modern társadalomkép sem, sőt Kelet-Európa társadalmi igyekezik megszabadulni az alternatív ideológiáktól. Az ideológiák válsága következett be. Kérdéssé vált, hogy van-e egyáltalán olyan ideológia, amely a kelet-európai népek helyzetét nemcsak magyarázza, hanem javítja is. Ugyanakkor tekintélyelvű ideológiák, mítoszok váltak a politikai harcok meghatározóivá.⁵

5. A modellmeghatározottság

Vége a kelet-európai modellmeghatározottságnak. A szovjet típusú társadalom és gazdaság adminisztratív gyakorlati modellje már nem korlátlanul meghatározó. A szovjet modell válsága csak időlegesen takarta el a liberális tömegdemokratikus modell válságát.⁶ Nemcsak a „második világ” olvadt el, hanem értelmét veszítette a „fejlődő országok”, a „harmadik világ” meghatározás is, ennek következtében kérdés, hogy mi maradt az „első világból” – az „első világból” mint modelltől. Nincs európai modell, ezért nincs lehetőség sem, hogy az európai modell utánzását, elérését vegyék tervbe a kelet-európai országok. A világ modellhiányos korszakba lépett.

6. A homo sovieticus világa

A szovjet típusú társadalom és gazdaság által nevelt, sorbaállított, büntetett és jutalmazott kelet-európai ember, a *homo sovieticus* értékvilága, intézményrendszere megrendült ugyan, de fennmaradt. A keletnémet, román, bolgár

vagy orosz *homo sovieticus* belvilága és kapcsolati rendszere, neveltetése, és nem kis részben érdekei tartósan elmentmondanak a piaci típusú gazdasági modernizációnak. Itt egyrészt egy sajátos ellencivilizációról van szó, amely meghatározza a világlátást, a munka, a mindennapi élet kultúráját. Másrészt a szovjet típusú ipari és agrárcivilizáció, szerveződés nem változtatható át közvetlenül piaci, versengő civilizációvá, mert az a munkahelyek tömeges elvesztésével, a korábbi élet teljes felszámolásával jár. Ez a civilizáció, ez a kultúra nem változtatható meg egyik nappal a másikra.

Ugyanakkor felszínre kerül a kelet-európai mindennapi kultúrák jelentős eltérése is. Most látszik, hogy mennyire különbözik a magyar – alkudozó, fogyasztói irányultságú, felemásan polgárosodott – *homo kadicus* és a *homo sovieticus*.

7. A kelet-európai lelki válság

A kelet-európai válság nemcsak ideológiai, hanem tömeges lelki válság is. A kelet-európai társadalmak feldolgozatlan élménye a szovjet típusú rendszer váratlan összeomlása, a megszokott világ semmivé foszlása, a váratlan remény, majd annak ugyancsak gyors elenyészése. A lelki válság része, hogy feldolgozhatatlan a korábbi élet, a társadalmak szinte teljesen új életrajzokat kell kitalálniuk. A hatalomváltó elitek erkölcsi és lelki meghasonlások estek át. Kelet-Európában hiteles személyiségekben és intézményekben van a legnagyobb hiány.⁷

8. Az új világrend hiánya

A kétpólusú világrend után még nem alakult ki az egyértelmű új világrend. A nagyhatalmak saját belső problémáikkal vannak elfoglalva, nincs világos és kiszámítható stratégiajuk se a föld globális gondjainak megoldására, se Észak-Dél, Észak-Kelet egyensúlytalanságára, se a helyi konfliktusok kezelésére. Az Egyesült Államok világpolitikai stratégiája jelentősen megváltozott. Az egyik oldalon szavakban általános felelősséget vállal politikailag és katonailag a világ biztonságáért, a másik oldalon viszont nem kívánja vállalni ennek gazdasági terheit. A „nagy konfliktus” átmeneti elmúltával elbizonytalanodott, hogy hogyan kell megoldani a fellobbanó helyi konfliktusokat. Az Egyesült Államok a közvetlen beavatkozás, bevonulás, átalakítás helyett az adott térség elrekesztését, blokádját, a világ vérkeringéséből való kiiktatását alkalmazza. Korábban a „bevonás és feljavítás”,⁸ ma „megtörés és kirekesztés”⁹ a rosszul tanuló, engedetlen államok és kormányzatok sorsa. Az Egyesült Államok a világméretű rendcsinálásban felhasználja az Egyesült Nemzetek Szervezetét, egyszersmind egyfajta munkamegosztást alakít ki az európai hatalmak, Oroszország, Kína helyi rendfenntartó erőivel. A világ globális biztonsági stabilitása szempontjából a kelet-európai destabilizáció elhanyagolható veszély.¹⁰ (Az egyetlen félelmet keltő destabilizációs elem az orosz atomfegyverzet.)

9. A regionalizálódás

A kilencvenes évek közepén folytatódik a világ regionalizálódása, és részben a regionális bezárkózás. Fokozódik a protekcionizmus, az izolacionizmus, növekszik az integrációk közötti verseny, amelyek ugyanakkor egy, a korábbinál is

szélesebb körű internacionalizálódás és globalizálódás feltételeit fejlesztik ki. (Egyfajta rabló-pandúr játékról van szó: az állami és integrációs „pandúrok” megpróbálják kiszorítani a nekik nem tetsző, idegen árukat és szolgáltatásokat nyújtó termelőket, „rablókat”. Az utóbbiak azonban újabb és újabb módszereket találnak a behatolásra.) Az észak-amerikai, nyugat-európai és délkelet-ázsiai gazdasági, politikai régiók versenye tovább éleződik. Az ezredforduló nagyhatalmi meglepetése Kína gazdasági, politikai és katonai megerősödése. Egyre inkább jellemzővé válik, hogy a mesterséges, évtizedes egyeztetésekkel felülről létrehozott gazdasági és politikai integrációk mellett, illetve azok ellenében, alulról építkező, láthatatlan gazdasági régiók jönnek létre.¹¹

10. A „liberális állampárti” rendszerek válsága

A szocialista típusú politikai rendszerek válsága után bekövetkezett a „liberális állampárti”,¹² illetve jobboldali tekintélyelvű rendszerek válsága is. Megingott és átalakulóban van a háború utáni „japán modell”, amely egy sajátos állampárt (a Liberális Párt) érdekképviseletében hozta felszínre a nagycsaládok, kereskedőházak érdekeit, s amely a kifelé expanzív, befelé elzárkózó gazdasági és politikai rendszert működtette. Ez a japán gazdasági és politikai modell megfelelt a hidegháborús szembenállásnak, illetve Japán másodlagos politikai és katonai szerepének, de nem annak az ázsiai birodalmi, és növekvő világpolitikai súlynak, amelyet Japán betölt.

A japán mintára építő „kis tigrisek” jobboldali tekintélyelvű rendszereiben ugyancsak végbement a politikai pluralizálódás, és megkezdődött a korrump, nagycsaládokra támaszkodó szerkezet átalakítása.

Európában véget ért az „olasz modell”, a háború utáni kereszténydemokrata állampárti rendszer.¹³

(Természetesen lehetséges, hogy a japán modell megrendülése, és a pluralizálódás csak annyit vált ki a dél-koreai, tajvani, thaiföldi rendszerekből, hogy a katonai, illetve elnöki tekintélyelvű rendszerből egy japán állampárti rendszerre térnek át. Miként a kínai, a vietnami és talán az orosz rendszerek is, nemzeti vagy szocialista alapon éppen most mennek át a „nagycsaládos”, új típusú tekintélyelvű modellekbe.¹⁴)

11. A német kérdés

1989 novembere és 1990 októbere között az Európai Közösségnek semmiféle becsatlósása nem volt a német egyesülésbe. (Az egyesülés a négy nagyhatalom – a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország – politikai megállapodása, illetve német belügy volt.) A német egység gazdasági megoldása német elhatározásra történt.¹⁵ A német egység újra a német kérdést tette Európa kulcskérdésévé. Németország gazdasági és politikai súlya akkor is aggodalmat vált ki, ha azt jelentősebb mértékben érvényesíteni akarja, de akkor is, ha visszahúzódik. A német egyesülés szétartó hatást váltott ki Európa nyugati és keleti felén, sőt magában Németországban is.¹⁶ Németországnak egyszerre kellene megoldania keleti tartományai, az integrációs növekedés, az EFTA-bővüléssel járó európai nagybodás, a kelet-európai kis országok (a pufferozvet), végül Oroszország gondjait. Sőt mindezeknek a feladatoknak a figyelembevételével kellene az új német világpolitikai és katonai szerepet kitalálnia s követnie. Ez meghalad-

ja a Szövetségi Köztársaságra kitalált politikai és gazdasági szerkezet, a politikusok teherbíró képességét.

12. Dezintegrációs folyamatok Európában – a jóléti állam válsága

Az Európai Közösség maastrichti szerződésben lefektetett változata megvalósulásának kicsiny az esélye. Európa nyugati felén az integrációs folyamatok mellett erős dezintegrációs folyamatok jelentkeznek. Nem működik az Európai Pénzügyi Rendszer (EMS), jelentősen különböznek a vélemények a politikai uniót illetően is.

A rendszer alapjául szolgáló jóléti állammodell válságba került. Az a lehetőség, hogy a jóléti állam elemeit európai integrációs szinten valósítsák meg, elképzelhetlenné vált, sőt visszahatótt azokra az államokra is, amelyek fejlettségük egy szintjén már eljutottak a jóléti szakaszba.

Egységes európai cselekvés a kérdések döntő többségében nem várható. Mindennek és korábbi illúzióik szétfoslásának köszönhetően az Európai Közösségnek, egyes kisebb és nagyobb hatalmainak nincs Kelet-Európa-stratégiája, se „keleti politikája”, se más politikája. A kelet-európaiaknak a korábbinál nagyobb visszafogottságra kell felkészülniük.

Európában tartós recesszió van. Ez a recesszió felszínre hozta az államok közötti ellentéteket éppúgy, mint az országokon belüli regionális ellentéteket. A hagyományos politikai rendszerek, pártok válságba kerültek, mert nem találnak megoldást az új helyzetre. Növekszik a nemzetállamokon belüli regionális és nemzeti ellentét. Európa fejlett országai nem kívánják vállalni a fejletlenebbek terheit, s ehhez hasonlóan az egyes államok fejlettebb tartományai sem vállalják, hogy a fejletlenebb tartományokért adózzanak, vagy azokba beruházzanak.¹⁷ Ma szorosabb a kapcsolat Szászország, Baden-Württemberg, Bajorország, Lombardia, Elzász között, mint ugyanezeknek a tartományoknak saját országuk más tartományaival.

Az európai politikai erők, és a mögöttük álló gazdasági érdekcsoportok még nem döntötték el, hogy az elzárkózás, a kitalás vagy a befogadás, bevonás útját válasszák-e Kelet-Európával kapcsolatban.

13. A baloldali előretörés

Az európai foglalkoztatási válság, a neokonzervatív gazdaságpolitikák kifáradásának és a Nyugat-Kelet viszony megoldatlanságának hatására balra csúszás kezdődött a válságtól erősen érintett országokban. Mivel semmiféle globális, európai, illetve nemzetállami politikai megoldás nem körvonalazódott, és nem kelt többé komoly illúziókat a jóléti állam vagy a neoliberalista piaci sokkolás, a választók elfordultak a korábbi nyertesektől. Így válaszolnak az elviselhetlenné váló korrupcióra, a hagyományos pártoknak a gazdaságba való behatolására. A baloldali előretörésben meg kell különböztetni három folyamatot:

a) azokat a kelet-európai államokat, amelyekben sohasem ment végbe igazi fordulat, hanem a hagyományos politikai erők, utódszervezetek folytatják egy félfordulat után a tevékenységüket (Románia, Kis-Jugoszlávia, Szlovákia, Belarusz, Ukrajna, Moldávia)¹⁸; b) a második csoportba tartoznak azok az országok, ahol az „utódpártok”, illetve a „reformkommunista”, reformszocialista pártok győzelme válaszreakció elődei konzervatív vagy liberális politikájára, s itt a politikai inga visszalendüléséről van szó (Litvá-

nia, Lengyelország, feltehetően Magyarország, s részben a német keleti tartományok); c) a harmadik vonulat Itália. Az első csoport kilépett a totalitárius diktatúrától, a tekintélyelvű imitált piac és parlament irányába. A második csoport pedig az imitált piac és parlament rendszerében természetesen mozog. Az első csoportnál a bal- és jobboldal megkülönböztetésének alig van értelme. A jobboldali és a baloldali tekintélyelvű pártok és államok nem sokban különböznek egymástól, annál inkább a második csoport pártjaitól.¹⁹ A reformszocialista pártok előretörésének objektív okai közé tartozik, hogy a neokonzervatív politikák hatására kialakult foglalkoztatási válsággal szemben nagyobb beleértést mutatnak, illetve biztonságot ígérnek. Másrészt az 1989–90 óta bekövetkezett átalakulásban, annak terheiben szinte semmiféle felelősséget nem viselnek, ellentétben a liberális vagy konzervatív nemzeti erőkkal. (A jobboldalnak az az érvelése, hogy ugyanezek a pártok felelősek a múlt miatt a gazdaság súlyos állapotáért, nem hatásos.) Azáltal, hogy kiszorultak a hatalomból, rákényszerültek gyakorlati és pragmatikus politikázásra, továbbá nem lehet rájuk bizonyítani, hogy részt vállaltak volna a burjánzó korrupcióban. A kommunista pártok olyan átalakulási kényszer alatt álltak, amely egyetlen más pártra sem volt jellemző. A baloldal előretörésének szubjektív oka, az választók belefáradtak a piaci és a demokratikus, az európai és amerikai ígéretekbe (nem a piacba, nem a parlamentáris demokráciába, nem Európába vagy az amerikai fogyasztói álomba – ezekben továbbra is hisznek).²⁰

Ellentétben 1989–90-nel, amikor a közép-re tartó, biztonságot kereső választó, aki a megállapodást kereste, jobbra szavazott, most középen a baloldalt, a reformszocialistákat találja. Miért? Mert a biztonságosnak látszó, stabilitást ígérő jobboldal nemzeti szélsőségekben, megtorlásban, a magánélet ideológiai megszállásában kereste a megoldást, s a baloldalnak engedte át a „nyugodt erő” helyét. Továbbá a jobboldal „referenciapontja”, Európa és a Nyugat, okkal vagy ok nélkül, elvesztette erkölcsi tőkéjének nagy részét.²¹

14. Tanulási folyamat Nyugaton és Keleten

A nyugati világnak előbb vagy utóbb meg kell tanulnia, hogy Kelet-Európában a működő tőke jobb, mint a pénz-hitel, a kereskedelem jobb, mint a barter, de a barter jobb mint a segély, vagy több a semminél; hogy a segély csak akkor ér valamit, ha nem saját maguknak, saját szakértőknek adják, hanem legalább valami keveset az adott ország népességének is. Viszont minél tovább tart a kelet-európai válság, annál inkább szeretnének ezek az országok segélyt, segélyt és még egyszer segélyt kapni. Végül meg

kell érteniük, hogy a rábeszélés vagy a fenyegetés hatására sem fognak ezek a szegény társadalmak egymással össze-fogni, nem fogják ellenségeskedéseiket befejezni.

A keleti társadalmak pedig csalódottan, de be kell hogy lássák: nincs többé egy világitó európai – német – gazdasági és politikai központ, nem a nyitott, hanem egy zárt piaccal állnak szemben, s Európából, illetve a fejlett világból csak igen korlátozott mértékben jutnak tőkéhez. A keleti politikusoknak és szakértőknek felül kell vizsgálniuk a nemzetközi intézményekhez fűződő illúzióikat, kezdve az IMF-től az EBRD-ig, az Európai Közösségtől a NATO-ig. Át kell gondolniuk, hogy sokszor olyan szervezetekbe vágnak, amelyeket nem, vagy kevéssé ismernek, s amelyek nem alkalmasak problémáik megoldására. Olyan intézményi eszközökkel kívánnak élni, amelyeket nem rájuk találtak ki, s amelyek inkább rotnak, mint használnak.

A történelem vége?

A fentiekből nem következik, hogy a „történelem véget ért”, hogy a „világ-szellem megvalósította önmagát”, hogy „Kelet bukása után következik Nyugat alkonya”. Új történelmi helyzet van, amelyre éppúgy nem vagyunk felkészülve, ahogy az 1917–18 utáni új helyzetre a világ politikai csínálói. Az sem következik az egészről, hogy a kelet-európai „valódi rendszerváltást”, „igazi forradalmat” elsikkasztották akár az előző rendszer őrzői, akár Európa vagy a nyugati világ. Nem egy „nachholende Revolution” (helyrehozó, bepótló forradalom) (Habermas-axióma) ment végbe Keleten, mert a történelem nem iskola, ahol mindenkinek kötelezően ki kell járnia a nyolc osztályt, s a bukottaknak pótolniuk kell. Kelet-Európa országai most nem az elmulasztott fejlődést hozzák be vagy mulasztják el ismét, mint lehetőséget, ahogy Szovjet-Oroszország, vagy Itália sem ezt tette az első világháború után.

Az 1989-es fordulatnak arra a szembenézésre kell ösztönöznie, hogy létezik-e a történelemnek egyirányú folyamata, vagy sem. És vajon most dőltek-e el a kelet-európai sorok, vagy szélesebb történelmi horizontot kell áttekintelnünk? Vajon valóban a demokratizálódás „harmadik hulláma” zajlott-e le most, sőt már a „negatív hullámnál” tartunk? (Huntington-paradigma)²² Feltételezésem szerint az 1989–90-es fordulatok nem a diktatúrától a demokrácia felé jelentettek elmozdulást, hanem az egyik tekintélyelvű rendszerből egy másik tekintélyelvű rendszerbe. Kétségkívül ezek az új tekintélyelvű rendszerek lehetnek modernebbek, kifinomultabbak, gazdasági szempontból hatékonyabbak, látszatdemokráciára alkalmasabbak, de ettől még nem demokratikusak. S nekünk azt kell figyelniük, lefr-nünk, ami lehetséges, s nem azt, amit látni szeretnénk.

A forogatókönyvek ezután szinte maguktól írónak.

J E G Y Z E T E K

1. Az 1500-as évektől megszilárduló „civilizációs” határról van szó, amely Finnországtól a Baltikumon, Nyugat-Belaruszon, Nyugat-Ukrajnán át húzódik Erdélyig északról délre, és innen a Vajdaságon, Horvátországon át délnyugatra. Ez a civilizációs, kulturális határvonal nemcsak a keleti ortodox, hanem az iszlám kultúrától is elválaszt. (Huntington, 1993)

2. A Baltikum országai, minden történelmi meghatározottság ellenére, „beleragadtak” az orosz övezetbe, akárcsak Belaruss, Ukrajna. Hiába más „civilizáció” a szlovák, vagy az erdélyi mint a román, a határvonal mégis inkább Csehország és Szlovákia, Magyarország és Románia között húzódik. Horvátország pedig foglyul esett a délszláv viszályban.

3. A hatás, a befolyás összetett. Egyszerre politikai, gazdasági, katonai és kulturális. Létezik egy globális amerikanizációs nyomás, amely a fogyasztói kultúrán keresztül terjed, de ezzel egyidejűleg egy amerikai nagyhatalmi hatás is. Ezzel párhuzamosan érvényesül az orosz hatalom nyomása. A térség „világitótornya” Európa, amelynek fénye egyre csökken. S végül a Balkánon, a volt Szovjetunió déli részein feltűnik az iszlám, a török és arab tőke, egyszermind a vallási fundamentalizmus ellentmondásos képében.

4. A Nyugat számára a határkérdés bármiféle említése is abszurdum. A válaszuk az, hogy a határok nem az adott országoktól, ha-

nem a nagyhatalmaktól függenek, amelyek az évtizedes békefolyamattól semmiféle eltérést nem fognak eltűrni. Itt említem, hogy az első világháború után is valamennyi európai ország rendelkezett nemzetközi nagyhatalmi garanciákkal határait illetően, és építenek abszurditásnak fogták fel Londonban vagy Párizsban a békeszerződések megkérdőjelezését. Mindez nem tudta megakadályozni a határok kiigazítására irányuló törekvéseket. De a második világháború után két NATO-tagállam, Görögország és Törökország fegyveres konfliktusba keveredett egymással, majd egy szuverén államot, Ciprust, a törökök minden nemzetközi garancia ellenére félig elfoglalták, és önálló államként máig megszállva tartják. Attól, hogy valami egy európai kultúrember számára nem ésszerű – létezik. És kevésbé meggyőző, hogy egy kelet-európai ország fegyveres fellépését egy másik ellen a nemzetközi közösség meg fogja torolni. Feltehetően az Egyesült Nemzetek békeszerzője sem gondolták, hogy határokat fognak rajzolni Jugoszlávia különböző nemzetiségű és vallási falvai között – hatástalanul.

5. A kommunizmusok bukása felerősítette az egyházak aktivitását, s többekben felmerült a félelem, hogy az ideológikus államot egy teokratikus állam válthatja fel. Mind a katolikus, mind az ortodox egyházak beléptek a politikai térbe Lengyelországban, a Baltikumban, Oroszországban, Szlovákiában, Romániában, Szerbiában és Horvátországban, de a társadalmak nem fordultak egy új krisztianizmus, egy vallási fundamentalizmus felé. Hasonlóképpen az iszlám fundamentalizmus hatása is eltűzött. Feltehetően a teokratikus vágyak, az egyházi ideológiai ellenőrzésre vonatkozó igények ugyanúgy megbuknak – részben már meg is buktak –, mint más ideológiai monoplóriumok igényei. (A lengyel egyház példája ebből a szempontból bizonyító erejű.)

6. Egyes szakírók már korábban megkülönböztették az angolszász és a rajnai modellt (Albert, 1991), illetve az angolszász kapitalizmust és a nyugat-európai, illetve japán típusú közösségi (communitarian) kapitalizmust (Thurow, 1992). A szerzők rámutatnak az angolszász, az angol-amerikai modell válságára, és bizonyítják a rajnai, a közösségi kapitalizmus fölényét. Feltehetően ma már az utóbbi válságát is érzékeltetnék.

7. A lelki válság része, hogy a kelet-európai társadalmak hosszú ideig komolyan reménykedtek egy „saját” megoldásban, vagyis egy „jobb államban”, „jobb közösségben”, esetleg „jobb szocializmusban”. Ennek a lehetőségnek a kifulladásáig vezetett ugyanezeket a tömegeket a piacgazdaság, a liberális tömegdemokrácia mitikus reményéhez. A beváltatlan és beválthatatlan remény fáradtságot, kiábrándulást okozott, s részben visszatérést a „jobb állam”, „jobb közösség”, sőt „jobb szocializmus” ideáljaihoz. A kelet-európai fogóvilág ebből a lelki válságot írja le. (Hankiss, 1993/b)

Leleki meghasonlást okozott, hogy a nyugati társadalmak, politikusok először azt sugallták önmaguknak és a táborlakóknak: ugyanolyanok vagyunk mint mi, csak idegen elnyomás alatt voltunk. Ha eltűnik az idegen befolyás, néhány hónap, néhány év elegendő lesz a kapcsolódáshoz. Ennek a sugallatnak az alapján gondolkodtak a keleti politikusok is, s ehhez mérték az igazságtételt, a kárpótlást, az előző élettellel való szembenézés igényeit. A következmény: a társadalmak nem tudtak megbirkózni a kollaboráció, az együttműködés gyanúival, nem voltak képesek életük gyors és teljes feladására. Ez azután lelkiileg visszavetette őket egy korábbi korszakra, és a lehető legalacsonyabb lelki teljesítménybe. Nem összeszedettség, nekibuzdulás, hanem tehetetlenség és bizonytalanság következett be. A nyugat-európai társadalmak pedig – elsősorban német lelki hatásra – csalódottá váltak, s leértékelték a kelet-európai nemzeteket. A csalódottság szempontja: a kelet-európai ember nem olyan, mint mi. Hiába szabadul meg külső elnyomóitól, belső elnyomói hatására továbbra is civilizálatlan és modernizációellenes marad. Immár a nyugati demokráciák gondolják úgy, mint a hajdani kommunista politikusok, hogy a kelet-európai nemzetek gyermekkorban vannak, s nem érettek még sem a piacgazdaságra, sem a parlamentáris demokráciára.

8. „Annak idején, a hidegháború korszakában a Nyugat nagyon bölcsen és nagyon helyesen arra törekedett, hogy minél szélesebb kapcsolatokat építsen ki a kelet-európai országokkal, sőt magával a Szovjetunióval is, annak ellenére, hogy tökéletesen tisztában volt a rendszerek lényegével. Viszont éppen azért, hogy ezeket a kapcsolatokat folyamatosan fenntartsa, csökkentette a diktatúrák vezetőiben a veszélyeztetettség képzetét, magyarán: csökkentette a háborús feszültség kialakulásának a lehetőségét. Másrészt pedig, legalábbis egyes országokban – mindenekelőtt Magyaror-

szágon – a volt rendszer keretei között lehetővé tette egy olyan elit kialakulását, amely bizonyos érdeklődéssel, rokonszenvvel tekintett a nyugat-európai országokra, az Egyesült Államokra, vagy legalábbis azoknak bizonyos pártjaira. Tehát lehetővé tette, hogy a diktatúrákra jellemző keretek fellazuljanak. Én azt hiszem, ez a politika jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az átmenet 1989-ben súlyosabb megrázkódtatások nélkül végbemenjen. Végül, harmadik tényezőként hadd említsem meg, hogy az Egyesült Államok és a NATO-tagországok tudatosan törekedtek egy ún. *linkage* politika folytatására, azaz bizonyos dolgokat összekapcsoltak más dolgokkal. Tehát azt mondták, hogy abban az esetben, hogyha a kelet-európai vezetők nem tesznek eleget bizonyos politikai feltételeknek... akkor a gazdasági élet működtetéséhez szükséges támogatást egyszerűen nem bocsátják a rendelkezésükre.” (Valki, 1992)

9. A megtorlás az emberi jogok megsértéséért gazdasági blokáddal, kirekesztéssel a nemzetközi közösségtől. Ugyanakkor az emberi jogok megfelelő kezelése nem hoz semmiféle előnyt, nem kapcsolódik össze valamiféle klubba való felvitellel.

10. A délszláv háború ma nem biztonságpolitikai, hanem média-politikai kérdés az Egyesült Államok és Európa számára. A boszniai fegyverpogóság nem veszélyeztet sem a világot, sem az európai biztonsági egyensúlyt. Jelentősége csak az összecsapásokat az amerikai és európai választók elé táró híradásoknak van, amelyekben mérlegre kerül az amerikai és európai politikák tekintélye.

11. Politikusként kemény küzdelmet folytatnak az Európai Unióért, az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Társulásért (NAFTA), s eközben szép csendben épül Japán körül a gazdasági integrációs gyűrű, és Kínát övezve egy kínai integráció (Kína, Tajvan, Hongkong, illetve az amerikai és az ázsiai kínai diaszpóra).

12. Ez a politikai szerkezet jellemzően egy domináns pártrendszerre (Sartori, 1976) épül, ahol folyamatosan egy párt kormányoz egy ismétlődő versenyválasztás közepette. Ugyanakkor ez a párt ráépül a kormányzati hatalomra, összefonódik az állami-, a párt- és a nagyvállalati, banki irányítás. A japán Liberális Párt, az olasz Kereszténydemokrata Párt évtizedeken keresztül folyamatosan uralkodtak állampártként.

13. Félreértés ne essék, itt nem a gazdasági modernizáció és a politikai demokrácia összeütkezéséről van szó, hanem arról, hogy a „nagycsaló”, korrupciós alapokon, állampárti vagy prezidenciális megoldással működő tekintélyelvű rendszerek útjában állnak a gazdasági internacionalizálódásnak és regionalizálódásnak, valamint egy új politikai szerepvállalásnak. Így itt nem a demokrácia győzedelmeskedik, hanem olyan pluralisztikusabb politikai rendszer alakul ki, amely a politikai vetélkedés csatornáinak megnyitása révén enged teret a belső gazdasági versenynek.

14. Kínában, Vietnámban folytatódik az állampárti „klienspárti” válsága, és a hatalom egyre inkább a nagy területek, vállalatok, érdekcsoportok közötti alkudozáson nyugszik.

15. „A német kormányzat 1991-ben egyszerűen nem kérte ki az EK-kormányok engedélyét (és figyelmen kívül hagyta saját központi bankjának tanácsát), amikor igazi márkára váltotta át az értéketlen keletnémet márkát, és belefogott a keleti tartományok támogatásába, amelyet adók helyett inkább kölcsönökből kívánt finanszírozni. [...]

A tanulság nyilvánvaló: mindenki jobban járt volna, ha Európa vezetői szakszerűbb gazdaságpolitikai döntéseket hoznak, ha jobban egyeztetik tényleges érdekeiket ahelyett, hogy az új pénznem elvont tervin dolgoznak. A helyzet nyomán felmerült a kérdés: akarjuk-e ezeknek az embereknek a kezébe helyezni az egész földrészt jövőjéért? (Codevilla, 1993) És persze azt a kérdést is feltette: akarja-e a német választó erre a politikai rezsimre, ennek a politikáira föltenni a jövőjét? „Képzelnék el azt is, mennyire másképp zajlott volna le a német egyesítés Adenauer irányítása alatt. Az 1948-as csoda tanulságaiból kiindulva hagyta volna, hogy a rothadt keleti rendszer széteszen, és a nyugati olcsó befektetésekhez jussanak. A szociális juttatások fedezéséhez felhasznált adóemelést helyett megnyirbálta volna az adókat és a sok szabályozót, hogy egyenesse a kelet útját a nyugati gazdaságba. [...] Az europaosvány legrosszabb híré az, hogy a politikusokból, akik erkölcsstelen protekciósztogatóként nőttek fel, nemigen lesz Adenauer.” (Codevilla, 1993)

16. Az Európai Közösségnek unióvá formálása a különleges német-francia viszonyra épült. A német egyesülés megindította ennek a viszonynak az egyszerűsítést. A szovjet tömb fokozatos re-

formja, a Nyugat felé történő nyitás a különleges szovjet–nyugat-német kapcsolatra alapozódott. (Miként az élen járó reformország, Magyarország is a speciális német viszonyra épített.) A békes német egyesítés feltételének gondolta mind a Szovjetunió – Oroszország –, mind pedig a kis Magyarország a különleges viszony fennmaradását és a gazdasági támogatást. Ez elmaradt, és ezért Oroszország és a közép-európai kis államok leginkább Németországban csalódtak.

De az elhibázott egyesítés Németországban belül is növelte a dezintegrációs folyamatot, ezzel tovább bizonytalanítva a különben is bizonytalan német bel- és külpolitikát. Még nem lehet tudni, hogy a keleti tartományok az olasz Dél helyzetébe jutnak-e, vagy olyan szociális eltartottakká válnak, akiknek magas költségei tartósan elriasztják a magántőkét az itteni beruházásoktól.

17. „A kommunizmus összeomlásával tulajdonképpen egy kívülről ható összetartó erő szűnt meg, amely erősen motiválta az európai egyesülési folyamatot. A haldokló birodalom dialektikus módon visszavág. Miután a nyugati integráció dinamikája a Keletet átalakította, most a keleti dezintegráció visszaszorítja Nyugaton is a dinamikát... Az integráció gyöngülése valamint a nemzeti önzések újraerősödése nyugaton a másik irányban sem marad hatás nélkül. Ha az EK világtitortnyában kialszik a fény, akkor Keleten még inkább erősödnek a széthullási tendenciák.” (Dauderstadt, 1993. 19.)

18. Ezekben az országokban az elmúlt években inkább az ellenzéki liberális és konzervatív, illetve szélsőjobb oldali erők erősödését tapasztalhatjuk, mint a „baloldali” növekedést. Iliescu, Milosević, Meciar és Kravcsuk pártjainak korlátlan fölénye megszűnt.

19. Sokkal nagyobb a hasonlóság Franjo Tudjman pártja és állama, valamint Slobodan Milosević, pártja és állama között, mint például Milosević, és a lengyel vagy a magyar szocialisták között.

20. A lengyel, a szlovén, a magyar választó nem a parlamentáris demokráciától undorodott meg, hanem a parlament lengyel, szlo-

vén és magyar formájától. Ha a demokráciából ábrándult volna ki, akkor a választók az erős elnöki rendszer, a parlamenten kívüli szélsőségesek mellé álltak volna. De ezek a választók közepre tartanak.

21. Ha a választók előtt a liberális és a nemzeti konzervatív középpártok nem tudják igazolni, hogy megfelelő szenvedések, vizsgáztatások ellenében a Nyugat elfogadható segítséget nyújt, és nem tudják igazolni, akkor a legfontosabb választási ígéretüktől fosztatnak meg. „Magunkra maradni, elhagyottnak lenni a régiekkel is tudunk” – ez a választó ítélete.

22. S. P. Huntington szerint három demokratizálódási hullám futott végig a modern kori történelmen. (Huntington, 1992) Az első 1826-tól 1926-ig tartott, amikor az Egyesült Államok és további 28 ország tért át az általános választójogon alapuló kormányzásra. A második hullám 1945-től 1962-ig tartott, amikor a világ háború után és a gyarmati rendszer felbomlásának hatására 20 diktatúra alakult át demokráciává vagy kvázidemokráciává. Végül 1974-ben kezdődik a harmadik hullám, s tart 1990-ig, amikor 30 állam jut el a demokratikus választásokig. Huntington szerint a „harmadik hullám” öt okra vezethető vissza: 1. A kommunista rendszerek és a katonai diktatúrák elvesztették támogatottságukat, mert katasztrófába sodorták a gazdaságukat; 2. Az elmúlt 25 év gazdasági növekedése következtében bizonyos harmadik világbeli országok az „átmeneti zónába” emelkedtek, stabil középosztályok alakultak ki; 3. Vallási téren történő elmozdulás, főként a katolikus egyház elmozdulása a tradicionalizmustól a liberalizmus felé; 4. Külső hatások a gorbacsovi peresztrojka, az Egyesült Államok hatása és az Európai Közösség integrációs növekedése oldaláról; 5. „Dominóelv”, „lavinahatás” egy-egy ország – főként Spanyolország és Lengyelország – sikeres átalakulásának hatására. Huntington felhívja a figyelmet arra, hogy a demokratikus hullámokat mindig egy „negatív ellenhullám” követi, amelynek hatására visszatérnek a diktatúrák.

A CIKK MÁSODIK RÉSZÉT ÉS AZ IRODALOMJEGYZÉKET KÖVETKEZŐ SZÁMUNKBAN KÖZÖLJÜK.

Arvydas Šliogeris A Nyugat és Litvánia kultúrája

A CHICAGÓBAN MEGJELENŐ METMENYS C. LITVÁN FOLYÓIRAT 1993. (64.) SZÁMÁBAN A SZERKESZTŐSÉG TÖBB LITVÁN ÉRTELMISÉGINEK A KÖVETKEZŐ KÉRDÉST TETTE FEL:

– A 19. SZÁZAD VÉGÉN EURÓPÁBAN ÉS AMERIKÁBAN A KULTURÁLIS ÉS CIVILIZÁCIÓS FOLYAMATOK ÚJAJTA PROBLEMATIKÁJA ALAKULT KI, AMELYBE LITVÁNIA NEM EGYSZERŰEN CSAK KÉSVE KAPCSOLÓDOTT BE, HANEM ÚGY IS FOGALMAZHATNÁNK, HOGY A MAGA KULTÚRÁJÁNAK MÉLYÉN NEM IS ÉRZÉKELTE. VÉLEMÉNYE SZERINT MELYEK A KULTÚRA FEJLŐDÉSÉNEK AZOK A LEGBENSŐBB, VAGYIS NEM SZERVEZETI, HANEM AZ EGYÉNI GONDOLKODÁSMÓDBAN MEGOLDANDÓ KÉRDÉSEI, AMELYEK VESZTENEK KORÁBBI AKTUALITÁSUKBÓL, S MELYEK VÁLNAK MOST VAGY A KÖZELJÖVŐBEN LÉNYEGIVÉ, ÉGETŐVÉ? VAJON A MEGOLDANDÓ KÉRDÉSEK IDŐSKÁLÁJÁN LITVÁNIA MOST SZINKRONBA KERÜL NYUGAT-EURÓPÁVAL, ILLETVE AMERIKÁVAL, S A JELENTÉSVÁLTÁS ÉS A SZELLEM TÖRTÉNELMI MOZGÁSÁNAK UGYANAZON PROBLÉMÁIT IGYEKSZIK MEGOLDANI?

ARVYDAS ŠLIOGERIS VILNIUSI FILOZÓFUS VÁLASZA:

Nem könnyű behelyezkedni a Metmenys kijelölte gondolati körbe, mert a feltett kérdés igen széles és átfogó nézőpontot igényel, amely két nehezen belátható és nehezen feltáruló dimenziót ölel fel: a kultúra egy egész évszázadot magában foglaló idejét, valamint azt a teret, amely felöleli az egész nyugati világot, sőt az egész jelenlegi civilizációt, plusz azt a kis függelékét, amelyet Litvániának hívnak.

Nyilvánvaló, hogy a századfordulón Európában és Amerikában is a kultúra folyamatának új kérdésköre, sőt talán egy új típusú civilizáció kérdésköre alakult ki, ugyanakkor az is egyértelmű, hogy ezt a kérdéskört a jelent a múlttól elválasztó végzetes törés határozta meg. Nyugaton az első világháború jelképezte és mélyítette el ezt a történelmi fordulót, és sok filozófus gondolta át elméletben Baudelaire-től és Tocqueville-től kezdve egészen Nietzscheig és Spenglerig, hogy csak a legkiemelkedőbb neveket említsék. Ezek az emberek átélték, és amennyire tudták, próbálták meghatározni azt a furcsa jelenséget, amelyet ha nem is a legpontosabban, de a legegyszerűbben Hamlet szavai nyomán lehet kifejezni *kizököknt az idő*, s most ki fogja *helyretolni* azt. E gondolkodók elméleti értékváltását kíméletlen gyakorlattá változtatta a nagy háborús gépezet, amely nemcsak hogy emberi testek millióit taposta porba, hanem egyszersmind lerombolta a „jó európai” egyéni és társadalmi életének azt a kereszténység évezredei alatt (úgy tűnhetett: az örökkévalóságnak) építgetett alapzatát, amelyen az egész klasszikus európai műveltség nyugodott. A századfordulón, kiváltképpen pedig a két világháború közötti időben bizonyos értelemben összeomlott a keresztény kultúra mint egységes, eleven „ősjelenség”. Az „elvezett nemzedék” (nevezük így az első posztmodernistákat) a hagyományos kultúrának már csak törmelékait, díszeit találta meg. Természetesen az, amit kultúrának, klasszikus kultúrának, keresztény kultúrának nevezünk, nem semmisült meg teljesen, ám egyre inkább díszletszerűvé vált, egy-

re inkább csak a múlt számlájára, tartalékaiból élt, mindinkább élőködővé vált.

Mi is történt? Mit jelent az, amit Nietzsche Isten halálának, Spengler a Nyugat alkonyának, Ortega y Gasset pedig a tömegek lázadásának nevez? Erre a tragikus kérdésre rengeteg válasz van, s néha úgy érzem, hogy századunk gondolkodójának (pontosabban: gondolkodó embereinek) alapvető, szenvedélyes törekvése, amely alkotómunkájuk ihletőjévé vált, éppen e kérdés megválaszolására irányult: mi történt, miért pattant el az a láncszem, amely a múltat a jelennel összeköti? Nem vállalkozom arra, hogy rövid válasszomban megoldjam ezt a rendkívül összetett kérdést, még kevésbé arra, hogy az ehhez a meghatározó kérdéshez vezető utakat kezdjem keresni. Mindössze néhány, mármár triviális megjegyzésre szorítkozom.

Vytautas Kavolisnak ugyanezen folyóiratban 1970 körül megjelent egy cikke, „A homályos ember és a történelem kétértelműsége”. A látszólag nem sokat jelentő cím megragadt bennem. Már nem emlékszem a cikk tartalmára, és nincs a kezem ügyében az a Metmenys-szám, de nekem elég a cikk címe is, főleg annak az első fele. Vytautas Kavolis azt mondja: megjelent a „homályos ember” és a történelem kétértelművé vált. Mit jelent ez? Az én értelmezésemben a homályos ember az az ember, aki kiszakadt a hagyományból, vagy soha nem is volt benne. Az ilyen ember jellemzi azt a pillanatot, mikor a tradíció élettelennek válik, hullázhába vagy múzeumba kerül, azaz kizárólag múlttá lesz, mintha egy láthatatlan kés vágna el a jelentőtől és a jövőtől. Pedig az ember csak akkor válik világossá, ha az eleven hagyományban ver gyökeret, mert a hagyomány adja meg az egyénnek a lélek, a szellem és az élet formáit. Ha a hagyomány kihal, ezek a formák felhígulnak, összeomlanak, és az egyén úgy érzi, hogy az ürben, vagyis homályban lebeg. Minden cselekvéssort – például a szellemi alkotómunkát – előlről, mintegy a nulláról kezd, ahol szintén üresség és homály uralkodik, hisz’ nincsenek jelen az egyén lelkét

formáló, a hagyományból eredő „logosz-csírák”. Mi marad hát az ilyen, homályba vetett, furcsán tisztátalan helyzetben, ontologikus magányban lebegő egyén számára, kiváltképp, ha így vagy úgy, de minden tekintetben komolyan „szemléli” a kultúrát, vagy netán művészként, tudósként, filozófusként aktív résztvevője is? Számára a hagyomány teteme marad az évezredek alatt felhalmozott hagyomány „anyagának” hatalmas tömege. De mivel ez csak egy tetem, nem pedig magának az egyénnek a létéhez tartozó sajátja, nem a saját teste és vére, ezért a kihalt hagyományhoz háromfajta viszonyt alakíthat ki.

Az első lehetőség a hagyomány radikális elvetése, forradalmi lázadás a múlt ellen, illetve egyszerűen a hagyomány elfelejtése. Ennek következtében jelenik meg az új barbár, akit Ortega „tömegembernek”, Nietzsche pedig még radikálisabban „az utolsó ember”-nek nevez. A halott hagyomány elleni lázadásból ered századunk két markáns, mindenki által jól ismert jelensége: a bolsevizmus és a fasizmus. Ezekén kívül is kialakult a lázadásnak ezernyi más, kevésbé kegyetlen formája, a „metafizika kritikájától” és a szurrealizmustól kezdve a hippikig, a beatnemzedéktől és Sylvester Stallone „filozófiájáig”. Az új barbár, aki a homályos ember egyik típusa, létrehoz valamit, amit (a tehetetlenségi nyomatéknak engedve, vagy ideológiai mítoszok hatására) szintén kultúrának nevezünk. Ez az úgynevezett tömegkultúra, amely mára már mindennapivá, világméretűvé és zarnokivá vált. A tömegkultúrában is jelen vannak a hagyományos kultúra elemei, ám csak az elemei, lényegi tartalom nélkül. Közegében a kultúra csak élvezeti cikk, dísz, giccs és fiziológiai inger, üres szavak, használati és elhasználódó eszköz. Bach korálja az óvszettel, Isten a bifsztekkkel kerül egy szintre.

A második lehetőség: ájtatos erőfeszítések tenni a hagyománynak mint „történelmi örökségnek”, mint a „történelmi emlékezetnek” a megőrzése érdekében. Bebalzsamozni a hagyomány holttestét, megőrizvén „autentikusságát” mindenfajta változtatás nélkül, arra törekedni mindenáron, hogy a múlt kristályait olyanná csiszoljuk, amilyenek „ténylegesen” voltak. Ez még biztosabb módja a hagyomány kiirtásának, mert az ilyen módon bálványává, múzeumává vagy panoptikumává silányul. Isten helyett – viaszbábu, parázs viták helyett – élettelen szavak szajkózása, klasszikus helyett – klasszicizmus, szóval megint csak élettelen, lényeg nélküli díszlet, megint csak giccs, csupán nem érzésekbe, jól csengő, ám értelmüket vesztett szavakba burkolva. A leglényegesebb azonban az, hogy ez az ájtatoskodó kötődés az elveszett hagyományhoz nemhogy életre keltené azt, hanem csak a tőle való elidegenedést erősíti. A mumifikált hagyomány már nem hagyomány, hiszen nem hatol be a jelen testébe és vérébe, mindig az alkotó tett és az alkotó eszme határán kívül reked, mint valami színes délibáb, amelyben gyönyörködünk, amelyet használunk ugyan, de érte és benne se nem élünk, se nem halunk. Kulturális nekrofilia.

A harmadik lehetőség: aktív erőfeszítés az elveszett hagyomány „elsajátítása”, „felélesztése”, „megértése” érdekében, ám mindez túl intellektuálisan és túl racionálisan megvalósítva. Az ilyenfajta elsajátítás, életre keltés „kutatás” formájában valósul meg, amely eljárások, módszerek sokaságát hívja segítségül. Az „elvesztett idő”-vel való ilyenfajta viszonyhoz kétségkívül a természettudományok

adtak ösztönzést, ezért magát a viszonyt (legalábbis németül) gyakran nevezik „szellemtudománynak”. Mára már megszámlálni is lehetetlen az eljárások és módszerek tömkelegére széthullott szellemtudományokat. Hogy csak a legnépszerűbbeket említsem: modern hermeneutika, strukturalizmus, tudásszociológia, szemantika, kulturális antropológia stb. stb. Ha az egyén második fajta viszonyát a halott hagyományhoz, panoptikumhoz hasonlítottam, akkor a harmadik fajta viszony prototípusa a boncterem lehetne. Mindennemű „kutatás” halottboncolás, „módszere” a szike.

A múlt gondolkodásmódjának kutatásakor az alapfeltevés éppen az, hogy a kutatás tárgya – tárgy, „objektum”, amely az alanyon, a „szubjektumon” kívül helyezkedik el, azaz élettelen, megmerevedett, megcsontosodott valami. És még ha van is valamennyi élet a vizsgálandó „tárgyban”, a kutató szikéje, mikor a „tárgyat” feltrancsfrizza, azt mint szerves és megbonthatatlan egységet kiirtja, ily módon megszüntetvén az élet utolsó maradványait is. A múlt kultúrkristályainak kutatása a hagyomány kirtásának a legbiztosabb módja. Minél mélyebben, minél alapsabban kutatónk, a hagyomány annál inkább lesz múlttá, elveszett idővé. Akárcsak a természettudományokban: minél intenzívebben kutatjuk a természetet, annál gyorsabban pusztítjuk, távolítjuk el az embertől. És ahogy a matematikai-kísérleti természettudomány az ökológiai katasztrófa határára, úgy a „szellemtudományok” agresszív terjedése mostanra a kulturális katasztrófa küszöbére juttatott bennünket.

Ekképpen rombolván, mumifikálván és kutatván, úgy tűnik, teljesen kivégeztük azt, amit most már csak metaforikusan lehet hagyománynak nevezni. A homályos ember még homályosabbá vált, a történelem pedig nem is két-, hanem ezerértelmű lett, és ily módon, hol örülve, hol bánkódva, a posztmodernizmus Nekropoliszában találtuk magunkat, ahol az úgynevezett kultúra tájképe egy hatalmas szemétdombra, vagy egy atombomba pusztította városra emlékeztet. Egyébként nem tudom, honnan ered és mit akar jelenteni a ma oly népszerű „posztmodernizmus” szó. Véleményem szerint ez a kulturális káosz szinonimája, vagy egyszerűen a kultúrártlanított tudat elnevezése. A „posztmodern” tudat az elveszett hagyomány különböző korokból, országokból és földrészekből származó szétporladt, töredékes tények és szimbólumok sokaságával teletömött tudat.

De a leglényegesebb, hogy ezek a tények és szimbólumok a tudat birtokosa számára nem bírnak életfontosságú jelentőséggel, nem szabják meg sem gondolkodásmódját, sem viselkedését. Csak információs szerepet töltenek be. Ezért a mostani kulturális tudat igazi képviselője nem az ember, hanem a számítógép. A kultúrateremtől egyén mostanra csak a számítógép toldaléka. Tudata ugyanazt teszi, mint a számítógép, csak ezerszer rosszabbul és lassabban. Ezért nevezem az ilyen tudatot kultúrártlanítottnak. Ellenkező esetben be kellene ismernünk, hogy a számítógép nagyon is kulturált teremtmény. Lehet, hogy naiv vagyok, ám mégis azt gondolom, hogy az egyén tudata nem a felhalmozott információktól válik kulturálttá, hanem attól, hogy a hagyományban ver gyökeret. Ha kihalt a hagyomány, nem marad meg a szó lényegében vett kultúra sem. Csak a kulturizmus marad, a múlt és a jelen tetemeinek hasznosíthatása.

És most néhány szót Litvánia helyzetéről ezen a nagy kulturális fordulóponton. Vytautas Kavolisnak teljesen igaza van, amikor azt állítja, hogy Litvánia késve kapcsolódott be a modernizáció, vagyis a klasszikus hagyomány eltűnésének folyamatába, amely Nyugaton már a 19. század első felében elkezdődött. Nem vagyok hivatott ezen kérés történelmi okainak és körülményeinek a vizsgálatára, de a jelen összefüggésben ez nem is olyan fontos.

Egy biztos: ha bármily felületesen is szemügyre vesszük ezt a mai Európa-centrikus világmodellt, megállapíthatjuk, hogy Litvánia (akárcsak a többi kelet-európai ország) már több száz éve „üldözi” Nyugat-Európát, és sehogy sem tudja utolérni. Akár tetszik, akár nem, nekünk a Nyugat diktálta és diktálja a gazdasági, politikai és szellemi élet értékeit. Mi mindig úton vagyunk Európa felé, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Így Litvániában a klasszikus hagyomány bukása is jóval később kezdődött meg, mint Nyugat-Európában vagy Amerikában.

Ezenkívül nálunk ez sajátságos, s a Nyugat szemszögéből kissé különös formát öltött. A Nyugat a klasszikus hagyományból a posztmodern széthullásba lassan, fokozatosan, elég következetesen, mondhatni evolúciós úton jutott el. Természetes folyamat volt, annál is inkább, mert belső okok szabták meg. A klasszikus hagyomány hanyatlása Nyugaton a felvilágosodással kezdődött. A modernizáció kezdetét olyan egyéniségek jelképezik, mint Descartes és Galilei, a végét pedig – mondjuk – Nietzsche. Ily módon megtörtént a klasszikus kultúra néhány évszázados lassú és viszonylag fájdalommentes széthullása, és csak ez után következett a belépés a posztmodern káoszba. Litvániában lényegében nem volt sem felvilágosodás, sem modernizmus. A felvilágosodás és a modernizmus természetesen megérintette Litvániát is, ám ezek csak mellékes jelenségek voltak, az elit zárványai, s nem hatották át a tömegek tudatát, a társadalmi életet. A széles néptömegeket érintő modernizáció csak a két háború közötti Litvániában indult meg, ám ekkor is a túlsúlyos agrár- (hagyományos) kultúra gondolkodási és viselkedési sztereotípiái uralkodtak. Litvániában is kezdtek az „új” eszmék beáramlani, ám ezen eszmék romboló erejét aufklérista optimizmus és katolikus racionalizmus semlegesítette. A litván értelmiség persze hogy olvasott Baudelaire-t és Nietzschét, Spengler-t és Heidegger-t, ám az apokaliptikus érület, amely áthatja a „Nyugat alkonya” e filozófusainak gondolatait, valahol kipergett, és mondjuk, Lakštas, Šalkauskis, Maceinas, Herbačiauskas vagy Maironis, a 20. század első felének filozófusai, költői szövegét olvasva nyilvánvaló, hogy ezek az emberek mentalitásukban közelebb álltak Kant és Herder korához, egy kis byroni vagy katolikus romantikával fűszerezve. Természetesen Litvániába is behatolt a modern technikai civilizáció, mely elpusztította a hagyományos falusi életmódot és a szintén hagyományos, falu által megteremtett optimista mentalitást. Ám a két háború közti litván értelmiség ebben a folyamatban nem látott nagy veszélyt, semmiféle apokaliptikus jelet nem vettek észre. Šalkauskisnak, Putinasnak, Brazdžionisnak vagy Baltrušaitisnak „Isten halála” vagy a „Nyugat alkonya” csak elméletileg volt „érdekes” valami, egzisztenciálisan azonban közömbös, távoli földrészről érkezett, szörnyű mesének fogták fel.

Ezért a végzetes fordulat, amelyet a klasszikus hagyomány halálának neveztem, véleményem szerint csak a szovjet idők Litvániájában kezdődik, ismét nagyon sajátos módon. Mivel a bolsevik megszállás kegyetlenül megszakította Litvánia természetes életének, szellemi kultúrájának fejlődését, és a legkiválóbb értelmiségiek kénytelenek voltak elhagyni az országot, vagy örökre elhallgatni, visszavonulni az aktív szellemi élettől, a litván kultúrának sok mindent mintegy előlről kellett kezdenie. A kulturális közéletbe (egyazon századon belül másodszer) bevonul az „eke mellőli generáció”, azaz a még el nem pusztított, nem modernizált falu gyermekei, akiknek gondolkodásmódját, érzelmvilágát az a majdnem természetes alapokon működő gazdaság alakította ki, amely Nyugat-Európában valamikor Luther idejében kezdett szétesni, és (mint kultúrateorető jelenség) a korai romantika korában tűnt el véglegesen.

Érthető, hogy az „eke gyermekei” teljes lelkükkel, teljes életükkel ragaszkodtak a hagyományos agráréletmódhoz, a hagyományos szellemi tájékozódási pontokhoz, és az abban az időben a Nyugaton újjáélesztett klasszikus vagy félklasszikus szövegekhez. A litván életmódban is, az egyén gondolkodásmódjában is még életben volt a klasszikus hagyomány. Ugyanakkor, körülbelül a hetvenes évektől kezdetét veszi a litván élet egészére kiterjedő, legkíméletlenebb „modernizáció”, melyet a bolsevik rendszer tudatosan vitt véghez. Tíz év alatt teljesen megsemmisült a hagyományos falu, megjelentek a nagyvárosok, lerakták a Litvániához képest túlméretezett ipar alapjait. Litvániába – mint valami orkán – betört a gigantikus méretű technológiai (lényegében nyugati, bár karikatúraszerű) civilizáció – a modern mentalitás anyagi, dologias alapja. A régi Litvánia megsemmisült.

Ám egyúttal – és ez a legnagyobb paradoxon – a litván kultúrát vasfüggönnyel választották el a modern nyugati gondolkodásmódtól. Ez a gondolkodásmód persze valahogy behatolt Litvánia kulturális életébe, ám csak nagyon töredékesen, esetlegesen, ezért az egyénre nem hatott nagyon mélyen. A hetvenes, sőt a nyolcvanas évek értelmisége szellemileg még mindig a 19. századi Európában élt, hagyományos módon gondolkodott és érzett, és távolról sem élte meg sem Isten halálát, sem a Nyugat alkonyát. A legfájdalmasabb seb, amit a bolsevik modernizáció ejtett az „ekések” lelkén, a falu, így a hagyományos életformák és gondolkodásmódok lerombolása miatt sajgott. Sok mindent megszabott az elorosztással szembeni belső ellenállás is, hiszen az elnemzetietlenítés és elnemzetlenülés állandóan fenyegetett. Az egyetlen támasz ezzel a fenyegetéssel szemben megint csak a hagyományos élet- és gondolkodásmód volt.

Miközben a bolsevikok modernizálták Litvánia anyagi életét, a litván értelmiséget és az egész kultúrát a konzervativizmus felé taszították, ily módon fenntartván (sőt tudatosan serkentvén) a hagyományos gondolkodásmódot. A Nyugat-Európában és Amerikában akkorra már teljesen meghonosodott posztmodernizmus a litván kultúra számára vonzó (a tiltott gyümölcs varázsa), ám a lélek mélyebb zugait nem érintő jelenség volt. A falu, Isten, a természet, a mindenséget átölelő gon-

dolgozó mód, a humanista eszmék varázsa – ilyesmi képezték továbbra is a litván gondolkodók legfőbb tájékoztató pontjait. Ugyanezek a tájékoztató pontok határozzák meg a magas kultúrát is, bár egy kicsit megédesítve a becsmpészett nyugat-európai posztmodern szellemi fűszereivel.

Litvániában az utolsó, a korábbiakhoz hasonló hirtelen és fájdalmas törés nemrég, a kilencvenes évek elején ment végbe, s ezt a törést szimbolikusan a függetlenség helyreállításának aktusa szentesítette. Ettől kezdve nyomul be Litvániába teljes erővel a posztmodern nyugati kultúra és civilizáció. A szovjet birodalom szétesése a litván kultúra és az egész gondolkodás számára ugyanazt jelenti, mint amit Nyugat-Európa számára az első világháború jelentett. Szimbolikus értékű, hogy éppen ez időben jelent meg és terjedt el nálunk a köztudatban az „elveszett nemzedék” kifejezés. Nem tudom, hogy állunk az elveszett nemzedékkel, de én hajlamos vagyok azt gondolni, hogy a litván értelmiségnek legalábbis egy része úgy érzi, hogy a hagyomány nyugodt menhelyéből most dobták a posztmodern káoszba. A „Nyugat alkonya” csak most érkezett el Litvániába, a Sajudis tüntetéseivel, a computerlandekkel és a privatizációval együtt.

Tehát a folyóirat kérdésre röviden válaszolva azt mondhatom, hogy a megoldandó kérdések időskáláján Litvánia most kezd tényleg szinkronba kerülni Nyugat-Európával és Amerikával, persze megint csak gyakran karikatúraszerűen (eltekinthetve attól a sajátos állatsereglettől, amelyet az újságírók „svájcisapkásoknak” kereszteltek el).

Megkezdődött a szívünk legmélyét érintő, általános lélekszorítás, amelynek közvetlen és legfájdalmasabb következménye az lesz, vagy talán már most is az, hogy a hagyományos gondolkodásmód végleg megsemmisül.

Nem vállalkozom annak eldöntésére, hogy ez jó-e vagy rossz. Ám be kell vallanom, hogy nem vagyok túl lelkes, és elsősorban azért nem, mert nem mindig érzem, miféle „kultúrafejlődési problémákat” old meg a mai, legeslegmodernebb nyugati szellem. Tudom, hogy akár tetszik, akár nem, kénytelenek vagyunk

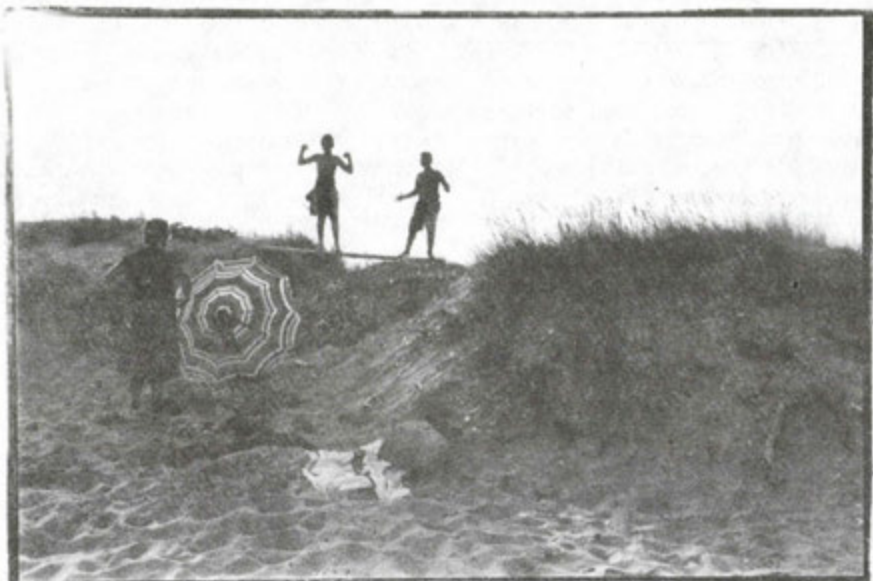
tanulni a Nyugat gazdaságától és politikájától, és amennyiben tehetséges tanulók leszünk (egyelőre nem úgy tűnik), bőségesen meg leszünk jutalmazva. Ugyanakkor egyelőre nem tudom, mit tanulhatnánk a posztmodern nyugati kultúrától, kivéve persze a kultúra előállításának és használatának technikáját, vagyis az általam említett legkülönbözőbb módszereket és eljárásokat.

Tehát kénytelenek leszünk szinkronba kerülni Amerikával és Nyugat-Európával a tágan értelmezett technika (a kultúra technikáját is magában foglaló) szintjén, ám arra aligha van alapunk, hogy a szellemi megújodáshoz, egy lényegi, alkotó áttöréshez a posztmodern Nyugat ösztönzéseit várjuk. Mert a technika csak az anyagi dolgok terén hatásos, de teljesen meddő ott, ahol az „egyéni gondolkodás”, vagyis a szellem hatalma kezdődik. A technika nem élesíti fel sem a hitet, sem a reményt, sem a szeretetet. A technika nem kapcsolja össze a posztmodern atomot a nyugati szellem letűnő nagy hagyományával. A technika gerjeszhet új jelentéseket, hozzájárulhat az elveszett hagyomány ismeretlen jelentéseinek feltáráshoz, de semmifajta technika nem teremt lényegi jelentéseket, vagy (egyes számban) lényegi jelentést, amely akár az egyén, akár a társadalom létezésének formát, egységet és világosságot adna.

Véleményem szerint ezért olyan kétértelmű a mi viszonyunk, az Európa peremén élő emberek viszonya a mai (hangsúlyozom: a mai) Nyugat-Európa és Amerika kultúrájához. Ez a kultúra vonz és taszít is – *odá* et *amo* helyzet. Vonz a felszíne, taszít a mélye. Ám nincs mit tenni, örömünkre vagy bánatunkra Litvánia sorsa most már közvetlenül és (reméljük) örökre összekapcsolódik Nyugat-Európa kultúrájával és civilizációja sorsával. És ha hagyják, és ha lesz hozzá erőnk, akkor vállainkra vesszük a nyugati sors terhének egy parányi részét. Ettől nekünk jóval nehezebb lesz. De sajnos a Nyugatnak sem lesz könnyebb.

FORDÍTOTTA GALICZA GYÖRGY

* „Svájcisapkások”: a Landsbergis-korszak tüntetéseinek Landsbergis-ellenes résztvevői, akik gyakran svájcisapkát hordó, idős emberek voltak.

Távolsági nacionalizmus

A VILÁGKAPITALIZMUS ÉS AZ IDENTITÁSI POLITIKA KIBONTATKOZÁSA

BENEDICT R. O'G. ANDERSON

Az 1860-as években írt, látványos sikerű esszéjében a jeles liberális-katolikus, nápolyi-angol politikus és történész, Lord Acton látnoki figyelmeztetést fogalmazott meg, mely szerint három nagy, felforgató eszmeáramlat fenyegeti „a ma létező civilizációt”: az egalitarianizmus, amely az arisztokratizmus elve ellen irányul; a kommunizmus (nem Marxra, hanem Babeufre gondolt), amely a tulajdon elvét ássa alá; és a nacionalizmus vagy nemzettudat, a legitimizmus ellenfele. A harmadikról Acton így ír: „ez lépett fel utoljára, mostanság ez vonzza a legnagyobb tömegeket, és ennek van a legnagyobb esélye arra, hogy a jövőben felülkerekedjék”.¹ Ha ma, 130 év múltán körülpillantunk a világban, nagyjában-egészében igazat kell adnunk Lord Actonnak. Az arisztokratizmus mint politikai eszme már a múlté – az általános választójog szinte valamennyi országban vagy megvalósult már, vagy a küszöbön áll.² A kommunizmus, ha igaz, rövidesen minden formájában a történelem szemétdombjára kerül. Ezzel szemben a legitimizmus eszméjét kevés kivétellel mindenütt maga alá gyűrte a nemzetállamé; jól mutatja ezt, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete ma négyszer annyi tagot számlál, mint a Népszövetség hetven évvel ezelőtt. Egy más után hullottak szét az évszázadok során létrejött soknyelvű birodalmak – London, Isztambul, Moszkva, Madrid, Lisszabon, Hága, Bécs, Párizs vagy akár Addisz-Abeba uralkodóinak roppant impériumai. Egyedül a Mennyei Birodalom áll még úgy-ahogy, de nem tudom, hányan mernének nagyobb összegben fogadni arra, hogy Tibet és Tajvan, meg esetleg Belső-Mongólia vagy Hszincsiang nem kap már a közeljövőben külön helyet az ENSZ-ben. Kelet-Timor, Puerto Rico, Kurdisztán, Koszovo függetlenné válása is könnyen elképzelhető. Úgy tetszik, Woodrow Wilson jobb jósnak bizonyult, mint Lenin, ámbár a két nemzeti hősnak amúgy sok közös vonása volt.

E mérhetetlen dezintegrációs folyamattal párhuzamosan – amely persze felszabadulási folyamat is egyben – a világ mindinkább integrálódik az egységes kapitalista gazdaságba, amelyben manapság jóformán pillanat alatt, egyetlen gombnyomásra dollármilliárdok cserélhetnek gazdát szerzte a világban. Hogyan ragadhatnánk meg az integrálódás és dezintegrálódás e paradox kettősségét? Vajon egymás ellen hatnak ezek az erők, avagy egyazon történelmi folyamat színéről és fonákjáról van szó? S végül: lehetséges-e, hogy a kapitalizmus a tőle megszokott nyughatatlansággal a nacionalizmus újabb formáit termeli ki?

E kérdések feltáráshoz alkalmas kiindulópont Acton

tanulmányának két további részlete. Az első idézet tulajdonképpen a nagy, 17. századi prédikátor, Bossuet szentbeszédének egyik passzusa, amelyre szerzőnk egyetértőleg hivatkozik:³

„Az emberi társadalom parancsa, hogy a földet, közös lakóhelyünket szeressük, és szülőanyánknak, szoptató dajkánknak érezzük. Az emberekben erős összetartás munkál, és ezenközben arról ábrándoznak, hogy ugyanannak az anyaföldnek a kebelére térnek meg halálukban, amely életükben a hátán hordta őket, és kenyeret adott nekik.”

Második idézetünk Acton saját aforizmája: „A száműzés a nemzettudat bölcsője.”

Acton megkísérli szembeállítani a politikai lojalitás két válfaját: azt, amelyik tökéletesen összeegyeztethető a legitimizmussal, és azt, amelyik lényegénél fogva ellentétes vele. (Akár „hazafiságnak” is mondhatjuk az egyiket, „nacionalizmusnak” a másikat.) Merthogy Bossuet nem Franciaországról (még kevésbé a franciákról) beszél, hanem általánosságban arról a társadalmi állapotról, melyben az emberi lények úgy érzik, szorosán összeköti őket az anyaföld: dajkájuk és – legalábbis álmaikban – végső nyugóhelyük. Tökéletesen rendjénvalónak gondolja, hogy mindenki azon a szent helyen akar meghalni, ahol született és nevelkedett. Ez a helyhezköttőség, amelyet a születés és a halál akaratlan, végtelen mozzanatai foglalnak keretbe, a feudális társadalom ama saroktételeinek sorába illeszkedik, amelyek kimondják, hogy a feudális hierarchia megváltoztathatatlan, és Isten kegyelméből való. A szülőföldhöz való mély érzelmi kötődésen túl ez a hierarchia tette lehetővé, hogy az összetartó közösségek százai józan megfontolásból és ünnepélyes kérések között egy-egy roskadozó, bár óriási hatalmat összpontosító legitim birodalomba tömörüljenek, s ha kell, dinasztikus házasságok, diplomáciai manőverek vagy háborúk folyományaképp, más birodalmakhoz pártoljanak.⁴ Bossuet tehát a heimatot tartotta szem előtt, vagy inkább a patriát, hogy ezzel a csodálatos ibériai kifejezéssel éljünk, amely jótékonyan egyesíti magában a szülőfalut, a szülőváros, a szűkebben vett szülőföld és a haza fogalmát.

Ezzel szemben a „nemzettudatot” Acton szerint a számkivettség szította fel, olyanokban, akik nemigen bíztak az anyaföld viszontlátásában. Nagyon valószínű, hogy amikor e fejtegetéseit papírra vetette, elsősorban saját korának nagy hazafiai – Mazzini, Garibaldi, Kossuth – jártak a liberális történész fejében, akik közül sokan, nyilvánvaló politikai okokból, hosszú ideig – nemegyszer halálukig –

Az Amsterdamban az Amsterdam School of Social Researchben 1992-ben elhangzott *Long Distance Nationalism* című előadás szövege.

hazájuktól távol éltek. Acton azonban csálhatatlan ösztöneivel mégiscsak helyes irányban tapogatózott; csöppet sem csodálkozna például azon, hogy az első nyíltan nacionalista indonéz szervezetet, a *Perhimpoean Indonesia*t 1922-ben a földgolyónak a Holland-Antillákkal szemközti oldalán alapították meg.

Csak az nem tűnt fel neki, hogy már Bossuet is „túl későn” született – 1627-ben, hét évvel azután, hogy a „zarándok atyák” partra szálltak Plymouth Rocknál, és több mint száz évvel azután, hogy a spanyol Hernán Cortés elfoglalta II. Montezuma legendás székvárosát. A 16. század második felétől kezdve több millió, legalább névleg szabad európai és további több millió afrikai rabszolga kelt át az Atlanti-óceánon, úgyszólván számkivetettként. Ez a méreteiben és a megtett távolság tekintve a történelemben példa nélkül álló népvándorlás elképzelhetetlen lett volna a feudalizmus nemzese, a kapitalizmus nélkül. Jobbára magántőkéből épültek meg azok a masszív, tengerálló óceánjárók, amelyek fizikai értelemben célba juttatták a többmillióst tömeget. A navigációhoz iránytűt, szextánst, Mercator-féle térképeket használtak, meg mindazt a tudást, amit 1453-tól kezdve könyvek millióiban halmozott fel, és tett széles társadalmi rétegek kincsévé a Gutenberg-kapitalizmus.

Ki hogyan könyvelte el ezt a rendkívüli népességmozgást? Az anyaországok és az új kolóniák talaján termett fogalmak átalakulásában feltűnő párhuzamosságot tapasztalhatunk. Lisszabonban és Madridban a „crioulo”, illetve „criollo”, Londonban a „colonial” kifejezés terjedt el. E kifejezések jelentésében semmiféle *heimat*nak nem volt helye: olyan embert értettek rajtuk, aki szinte bárholonnan származhat, kivéve a *heimat*ot magát: Spanyolországon kívüli spanyolt, illetve olyan angolt, aki sohasem járt Angliában.⁵ Más szóval kétes származású, hontalan, kvázibiológiai lényt. De nagyon hasonló jelenségek mutatkoztak a gyarmatokon is. Vegyük például Mary Rowlandson 1682-ben megjelent és hihetetlenül népszerűvé vált beszámolóját rövid raboskodásáról az „indianok” (közelebbről algonkinok) fogságában.⁶ Rowlandson egyebek mellett leírja, hogy „az indianok nyomban elárasztották a kiürített angol területeket”, hogy észrevett „egy helyet, ahol azelőtt angol jóságok legeltek”, meg hogy milyen rettenetes volt látnia „a förtelmes gorombaságokat és örömjongást, amit egy-egy angol skalp (mert skalpra vadásznak) az indianokból kiváltott”. Ámde „angol” területeket és „angol” jóságot Rowlandson csak Massachusettsben tudott elképzelni, ama kiirthatatlan „angolság” kiszűrését, amely oly mélyen élt benne és szerencsétlen, skalpjukat vesztett társaiban. Ismét csak egyfajta hontalanság, kvázibiológiai állapot áll előttünk.

Még jó néhány emberöltőnyi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez az „angolság”, fokozatosan közeledve az alakulófélben levő tényleges *heimath*hoz vagy *patriához*, „amerikaisággá” változzék.⁷ Még az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozat sem nevezi meg gyűjtőnéven, hogy kik is kiáltják ki függetlenségüket. Hasonló, lassú átalakulás ment végbe Latin-Amerikában is, amint azt nemrég megjelent könyvében David Brading gyönyörűen kimutatta, megjegyezve, hogy már a 17. században

akadtak olyan „criollo” értelmiségiek, akik részben – az ibériai konkvisztádorok mellett – az inka uralkodók leszámítottainak vallották magukat.⁸ Mihelyt ez az átalakulás végbement, minden együtt volt a világ első nacionalista mozgalmainak és nemzetállamainak robbanásszerű megjelenéséhez.⁹ Ugyancsak az említett átalakulás indította meg a társadalmi-politikai kategóriák amaz alapvető átstrukturálódását, amelyre jó példa San Martínné történelmi nyilatkozata: „a jövőben az őslakókat nem indiánoknak avagy bennszülötteknek nevezzük; ők mind Peru gyermekei és polgárai, és ezentúl úgy hívjuk őket: peruiak”.¹⁰ Ebben a hazafias (*heimat*-) szellemű megfogalmazásban Bossuet kacsint ki a liberális kreol forradalmár arca mögül. A protestáns Észak-Amerikában, ahol a fehér lakosság erősen idegenkedett a fajták keveredésétől, sőt irtották a bennszülötteket, nem gyökeresedett meg ez a felfogás, ámbar bizonyos visszhangra talált James Fenimore Cooper rendkívül népszerű, nemzeti szellemű Bőrharsnya-történeteiben, amelyek, az 1830-as és '40-es évekből visszatekintve „jó amerikaiak” nyilvánítják az 1760-as évek indiánjainak egyik részét (így Natty Bumppo kebelbarátját, Csingacsugkot), a másik részét meg az „ördög” (értsd: a franciák és III. György) cimboráivá!

A számkivetettek kényszerlakóhelyeinek *heimattá* válása nagy történelmi jelentőséggel bír. Szintúgy nagy jelentőségű tény, hogy ez az újonnan kialakult kötődés hívta életre azokat a klasszikus nemzeti mozgalmakat, amelyek végső politikai megtestesülése a világ első valódi nemzetállamainak csoportja lett, valamint hogy ezek az államok, belpolitikai viharai dacára, lényegében eredeti határaik között léteznek ma is. Megállapodottságuk egyik fontos tényezője, hogy az egyes ember személyes meggyőződése újból találkoztott a honpolgárok kollektív ideológiájával. Elvben mindegyik új állam (kivéve az 1889 előtti Brazíliát) alkotmányos köztársaság volt, melyben az állampolgárookra a területhez és a közösséghez való kötődésük alapján politikai felelősség és kötelezettségek hárultak. Úgy is felfoghatjuk ezt a berendezkedést, mint Bossuet sajátos aktualizálását a nacionalizmus jegyében: a vezérelv most úgy hangzott, hogy aki Chilében vagy Mexikóban szívta magába az anyatejet, és ott is hal meg, az anyaföldhöz való kötődése alapján kapjon politikai beleszólási jogot és viseljen politikai felelősséget... mármint odahaza.

Az Atlanti-óceán innessen oldalán másfajta átrendeződések idézték fel Acton szellemét. A jelen összefüggésben kettőnek van közülük kiemelkedő jelentősége. Az első a parasztek és földmunkások óriási arányú elvándorlása faluról a városokba, párhuzamosan az ipari forradalom terjedésével és kiterjedésével. Az a világ, amit Engels Manchesterben látott maga körül, a maga módján éppannyira új volt, mint a „zarándok atyák” közösségé.¹¹ London vagy Párizs szempontjából mindez természetesen csak belső népességmozgás volt – az elvándorlók továbbra is az Egyesült Királyság, illetve Franciaország levegőjét szívták. (Ennek ellenére joggal mondhatja Disraeli, amikor főlemlíti a munkásosztály létszámának századközépi gyarapodását, hogy Nagy-Britanniában „két nemzet” él.) A saját szempontjukból azonban az elvándorló tömegek jóvátehetetlenül kiszakadtak addigi környezetükből. *Elégia egy falusi temetőben* (*Elegy Written in a Country Church-Yard*) című, nagy sikert aratott költeményében (1750-ben) Thomas Gray még afféle bossuet-i temetőt idézett föl, ahol „kisdéd sírjuk mélyében jámborul, / e hely szegény atyái nyugszanak”. (Jékely Zoltán fordítása.)

De nem telt bele félszáz év, és az „atyák” leszármazottait már az új gyárakat és bányákat övező nyomornegyedek és kültek temetőiben hantolták el.

A második átrendeződést – katasztrofikus hatásukkal – a dinasztikus államok 19. századi centralizációs és fejlesztési törekvései idézték elő sokfelé. Ezeknek a törekvéseknek az alapját az egységes iskolarendszer és az állami könyvkiadás nagyarányú bővülése rakta le. Egyedülálló hatásúak voltak közülük azok a programok, amelyek egy bizonyos nemzeti nyelvet, illetve annak valamely dialektusát hatalmi és státuszszimbólum rangjára emelték. Angliában például, ahol már hosszú ideje csak egy uralkodó nemzeti nyelv létezett, *heimatonként* jelentős eltérésekkel (azaz mondjuk Northumberland lordjai és parasztjai nagyjából ugyanazon a nyelven beszéltek), a 19. században kialakult a „King’s English”, amely fölötté állt a többinek, s amelyet a felsőbb osztályok fokozatosan magukévá tettek. Ezzel a „helyi” dialektusok lejjebb csúsztak a társadalmi ranglétrán, és helyrajzi meghatározottságuk fokozatosan osztálytartalommal párosult. Azokban az országokban pedig – például a Habsburg-birodalomban –, ahol nem volt még egységes nemzeti nyelv, a nyelvek egyikének (példánkban a németnek) az elterjesztésére tett kísérletek vezettek ugyanerre az eredményre. Az állam messzemenő befolyása alatt itt is, ott is a legkülönbözőbb emberek sokaságát kezdte foglalkoztatni a nyelvhasználat, és az abból fakadó politikai következmények kérdése. A gyakorlatban nemegyszer „belső” számkivetettség volt a végeredmény: a „nem spanyol” kreolok mintájára megjelentek a „nem német” németek és a „nem magyar” magyarok. Akárcsak Amerikában, az Óvilágban is egy kvázibiológiai „negatív identitás” volt kialakulóban. A társadalmi elkülönülés heves társadalmi és politikai küzdelmekbe torkollott, amelyek – különösen Európa soknyelvű birodalmaiban – nacionalista mozgalmakat szültek. Ezek a mozgalmak rajzolták újra az I. világháború után a Nyugat térképét.

Ez a kor ma úgy él emlékezetünkben, mint a Népszövetség megalapításának időszaka – azé a felismerésé, hogy 1918-tól a nemzetállam a nemzetközileg legitimált politikai alakulat –, de úgy is, mint Woodrow Wilson nevezetes tizenégy pontjának időszaka.¹² Akkoriban a nemzeti önrendelkezés doktrínája felváltva hol vonzóan igazságosnak, hol veszedelmesen felforgatónak tetszett, ma már azonban látszik, hogy alapvetése még jelentős mértékben bossuet-iánus volt, programadó következtetéseire pedig a 19. századi konzervatív gondolkodás nyomta rá a bélyegét. A *heimatot* (haza) és a *habitatot* (lakóhely) ez a doktrína kész tényként kezelte: Európát mint helyhez kötött, mozdulatlan „nemzeti társadalmak” szóródási képét szemlélte. Eszerint elég e nemzeteket leleményesen megvont határokkal körülkeríteni, s máris létrejönnek az új, autonóm nemzetállamok.¹³ Ilyen módon a vészjóslóan „lebegő” nemzeti öntudat az új *heimatokban* köztársasági alapokra kerül. A csehek ettől kezdve Csehszlovákiában születnek és halnak meg, a lengyelek pedig Lengyelországban, amely nem lesz többé senki másé, csak az övék. A kulturális és a politikai hovatartozás szoros egységre forr.

Az Európán kívüli gyarmati területek – lelkesen vagy vonakodva, akarva vagy akaratla-

nul – ugyanerre az útra léptek. A Mercator-féle térképeken megjelentek a modern, körülhatárolt államok, s többé-kevésbé hatékonyan rendet is teremtettek bennük, mintegy várva az oda való lakosságot. Ez a gyarmatosítás bizonyos nézőpontból úgy festett, mint amikor a dadogó szellemet idéz. Dadogó, hiszen természeténél fogva képtelen megnevezni az illető lakosokat. Nincs jobb példa erre, mint a Fülöp-szigeteké, amely a spanyol uralom végén már 350 éve – mint *terre nourrice* – Las Filipinas néven élt a köztudatban. És a *filippínó* elnevezés? Az csupán a helybeli kreolok vékony rétegének becsmélő anyaországi megjelölése volt: a Filipinas lakóira használták, ez igaz, de a környéken sokkal több volt a *peninsularis*, *mestizo*, *chino* és *indio*. Vagyis a *patria* egész népességének nem volt gyűjtőneve, legalábbis addig nem, amíg az 1890-es évek forradalmárai, akik között valamennyi említett csoport képviseltette magát, saját elhatározásukból ki nem nyilvánították egységes filippínó voltukat. Ami pedig a szellemidézést illeti: a bizonyítékok alapján bízást feltételezhető, hogy a gyarmatosítás már azelőtt felidézte a kezdődő nacionalizmust, hogy a nacionalisták ténylegesen a történelem színpadára léptek volna.¹⁴ Ettől kezdve azután, amint azt a régi republikánus-amerikai modell sugallta, a térképen körülkerített Maliban meg kellett találni a maliakat, Ceylonban a ceyloniakat, Pápua-Új-Guineában a pápua-új-guineaiakat. Nem mondhatni, hogy mindig maradéktalan lett volna a siker.

Mégis, már a 19. században megmutakoztak annak jelei, hogy a *heimat*, a nemzeti öntudat és a köztársasági államrend összehangolása problematikus. Ezek a jelek még az Egyesült Államokban is láthatók voltak, ahová 1820 és 1920 között 35,5 millió bevándorló (átlagosan évi 355 ezer fő) érkezett, túlnyomórészt Európából. Noha az amerikai állam derekasan állta a sarat, és elszánt, s jobbára sikeresnek mondható erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy amerikaivá formálja ezt az emberáradatot, a bevándorlók soraiban szép számmal akadtak Mary Rowlandsonok is. A jövevények sok esetben összetartó közösségekként telepedtek le, újságokat jelentettek meg anyanyelvükön, gyermekeiket régi vallásukra nevelték, és igen élénk érdeklődést tanúsítottak – a kelet-indiai kreol Du Perron kifejezését kölcsönvéve – a „*land van herkomst*” politikai jövője iránt. Ám abban az időben a távolságok még túl nagyok voltak, a kommunikáció túlságosan nehézkes, Amerika pedig politikailag túlságosan vonzó ahhoz, hogy érdeklődésük ne csupán alkalmanként és szórványosan éreztesse hatását az óhaza politikai életében. Mégis, az volt a legfontosabb, hogy ezek az emigránsközösségek kulturális, nyelvi és vallási szempontból rendszerint nem távolodtak el annyira az óhazától, hogy közvetett részvételük annak politikai életében ne maradhatott volna e politika többé-kevésbé „természetes” meghosszabbítása, miközben az új hazához való kötődésük is ígéretesen valóságos és szilárd alapokra került.

A II. világháború óta azonban egymás után és egyre gyorsuló ütemben inognak meg San Martín és Woodrow Wilson előfeltevései. Mindez megint csak a kapitalizmus számlájára írható. Ahogy én látom, a kapitalizmus két fő hajtóereje a közlekedés-szállítás és a kommunikáció. A közlekedés és szállítás fellendülésében döntő szerephez jutott a viszonylag olcsó légi közlekedés kiépülése, ámbar a

közúti közlekedés – az autóbusz- és teherautó-forgalom – is rendkívül gyors fejlődésen ment keresztül. Az Egyesült Államokba nem bevándorlóként beutazók statisztikai drámai érzékeltetik a forradalmi változást:¹⁵

1941–50	2 461 359
1951–60	7 113 023
1961–70	24 107 224
1971–79	61 642 389

Ami a kommunikációt illeti, megjelent az olcsó telefon, a telex és legújabbban a telefax, rohamosan szaporodnak az interkontinentális számítógép-hálózatok, és terjednek a különféle videotechnikai eljárások.

Az említett fejlemények rendkívüli hatást gyakoroltak a nemzetközi munkaerőpiacra, a transzkontinentális népességmozgásra és a nemzeti öntudat alakulására – pontosan azért, mert oly szorosan összefonódnak a javak és erőforrások globális elosztásának változásaival. Ma a világ népességének nem egészen 25 százaléka rendelkezik a megtermelt jövedelem 85 százaléka fölött, s feltartóztathatatlanság szélesedik a szakadék szegények és gazdagok között. 1965-től 1990-ig az európai, illetve az indiai és kínai népesség életszínvonalának viszonyzáma 40 : 1-ről 70 : 1-re nőtt. Az 1980-as években több mint 800 millió lélek (ez több, mint az Egyesült Államok, Japán és az Európai Közösség lakossága együttvéve) a korábbiánál is mélyebb nyomorba süllyedt, és minden harmadik gyermek éhezett.¹⁶ De az egyenlőtlenség és a nyomor ma a kiváltságosokat és jólétben élőket is közelebről érinti – minden értelemben –, mint az emberiség történelmében bármikor. A népvándorlás hullámai új irányt vettek: míg a 19. században még (többek között) Amerika perifériái, Dél-Afrika és a sarkvidékek voltak a fő migrációs célpontok, addig a súlypont manapság a központi régiók felé toldódik el. Az Egyesült Államok bevándorlási statisztikai erről a jelenségről is sokat mondanak. A legnagyobb arányú bevándorlás évtizedeiben, 1840 és 1930 között összesen mintegy 37,5 millió bevándorló telepedett le az Egyesült Államokban, azaz évi átlagban mintegy 416 ezer fő. De az 1970-es években 500 ezerhez, az 1980-as évtizedben pedig már 740 ezerhez közelített a bevándorlók száma, azaz több volt, mint bármely korábbi évtizedben, leszámítva az 1901 és 1910 közötti tíz évet.¹⁷ A harmadik világból érkezettek aránya ebben az időszakban meghaladta a 80 százalékot. Csakhogy újabban az Európai Közösség valamennyi tagállama, sőt Japán is ugyanabban a cipőben jár, mint az Egyesült Államok. A sztálini birodalom összeomlása nyomán a következő tíz évben bizonyosan újabb tömegek vándorolnak el Kelet-Európából. Tagadhatatlan tény, hogy a kiterjedt szociális gondoskodást kínáló jóléti zónában a legalantasabb munkát végzők is olyan létbiztonságban élhetnek, és olyan egészségügyi ellátásban részesülnek, amilyen a bevándorlók szülőföldjén csak a kiváltságosoknak juthat osztályrésül.¹⁸

A kapitalizmus jóvoltából a migráció szubjektív élménye és politikai jelentősége is gyökeresen átalakult a 19. század óta. A Milánóban dolgozó filippínó szobalány vagy a torontói tamil buszsofőr mindössze néhány órás repülőútra van *land van herkomstjától*, és adva van számára a rendszeres hazatérés, az oda-vissza vándorlás lehetősége. Módjukban áll, hogy telefonon beszéljenek, telefaxon kommunikáljanak családjukkal, telex útján pénz küldjenek haza, otthonról egyetlen elektronikus szempillantás alatt fénykép- vagy videofelvételeket kapjanak. Az „otthon” az új képi közvetítés segítségével állandóan velük van.

Kortünet volna a – talán Stuttgartban készült – híres fotó, rajta a sivár szobácskájában kuporgó nyomorult peloponnészoszi *gastarbeiterrel*? Ennek az embernek a nagyapja, mondjuk Baltimore-ban, a peloponnészoszi temetőkhöz hagyott szülők szépfotójából vagy a Mindenhatóval való kapcsolatát idéző vallásos képekből válogatta össze szobájának szerény díszzeit; őnála már Lufthansa-poszter virít a falon, rajta a Parthenon, alatta a német nyelvű felirat napfényes görögországi nyaralásra csábít. A kép az ő választása, nem a Lufthansáé. A Parthenon, amelyet saját szemével talán soha nem is látott, nem magántermészetű, családi emlék, hanem a Stuttgart felszította „görög öntudat” szériában gyártott jelképe.

A 19. századi népességmozgás jórészt olyan időszakban ment végbe, amikor a nemzetállam még nem volt nemzetközi norma. Akkoriban még a nagy (s döntően nem nemzeti vagy etnikai alapon definiált) dinasztikus birodalmakból vándoroltak ki az emberek az új, munkaerőre éhes köztársaságokba, ahol volt esély szabad polgárrá válniuk. Ma már minden bevándorló valamiféle nemzetállamot hagy a háta mögött, s annak útlevelét viszi magával, nemzetközi személyi igazolvány gyanánt. Ráadásul sűrűn lakott, régóta benépesített területre lép, ahol az idő múlásával – s különösen az I. világháború óta – mind többen helyezik előtérbe a nemzeti önmeghatározást. E folyamat egyik döntő következményeként az anyaföld nemzetállamaiban több, mai értelemben vett nemzet tudat jelent meg egymás mellett. A hatás látványosan mutatkozott, bár ellentétes előjelekkel.

Egyfelől a nemzet tudat olykor még mindig törekény (klasszikus értelemben vett, a politikai beleszóláshoz és a területhez kötődő) európai felfogása etnikai tartalommal kezdett telítődni. Angliában az emberek így beszélnek a jamaiikai bevándorlók gyermekeiről: „Hát igen, ők itt élnek, már itt is születtek, itt dolgoznak, velünk együtt szavaznak, itt lesznek elhamvasztva, igazából mégsem angolok, nem is lehetnek, és soha nem is lesznek azok. Miért nem mennek hát haza [saját nemzetállamukba]?” A Nemzeti Front „igazi” angoljai mellett megismerhetjük Le Pen „igazi” franciáit és a bőrfejük „igazi” németjeit, kiknek szemében a „bengáli-angol”, a „tunéziai-francia” vagy a „török-német” képtelen és gyűlöletes fogalom. Másfelől, az etnicizálódás e közegeiben a bevándorlóknak nehéz elfogadniuk, hogy nincs módjuk az asszimilálódásra. Ha az anyaországban mind politikai, mind gazdasági értelemben a perifériára szorulnak, noha ezer és egy gyakorlati okból eszükben sincs szedni a sátorfájukat, érzelmeikben és a politikai lélektan síkján megőrizhetik nosztalgikus kötődésüket a *heimathoz*, amelytől – hála a kapitalizmusnak és a századvég technikái vívmányainak – egyetlen napra sem szakadnak el teljesen.

Az általunk vizsgált átalakulások távlati hatásait latolgatva hiba volna figyelmen kívül hagyni, hogy milyen nagy mértékben előmozdítja a politikai etnicizálódást két másik, jól kivehető folyamat, melyek egyike az Egyesült Államokban, másika Európában a megnyilvánvalóbb.

Az egyik a bossuet-i értelemben vett család rendkívüli méreteket öltő és – nézetem szerint – visszafordíthatatlan szét-hullása. Ma az Egyesült Államokban a házasságok több mint fele válással végződik, pedig az ötvenes évek legvégén, amikor diákként először jártam Amerikában, egy Reno nevű városka még messze földön híres volt arról, hogy ott viszonylag könnyű válni. A hajadonok szülte gyermekek aránya az 1960-as 4,2 százalékról 1990-ig 30,6 százalékra nőtt.¹⁹ Az öregek gondozása egyre inkább a családon kívüli intézményekre há-

rul, és napjainkban ritkaságnak számít, hogy unokák és nagyszüleiik szomszédok legyenek, ne adj' isten közös háztartásban éljenek. Az öregeket haláluk után vagy elhamvasztják, vagy idegenek közé temetik, s leszármazottaiknak csak halvány elképzelésük van arról, hogy hová. A felbomlás folyamata – speciális okokból – a „fekete bőrű amerikai” családokat érintette a legérzékenyebben. Nem meglepő, hogy 1976-ban egy „fekete bőrű amerikai”, Alex Haley járt élen a Nyugat-Afrikába visszanyúló képzeletbeli család történeteknek a népszerűsítésében, amelyek kifejezetten az ethnohistoriai általánosítás szándékával születtek. Ennél is érdekesebb, hogy a Gyökerek, melyből 1977 januárjára tévésorozat készült, Amerikában minden idők legnépszerűbb komoly műsora lett: befejező részét több mint 36 millió háztartásban – a 210 millióra tehető összlakosságból mintegy 150 millióan – látták. Nem lehet kétség afelől, hogy ez a tömeges érdeklődés a heterogén, egyre gyökeretlenebb „fehér” lakosságnak a „gyökerekkel” kapcsolatos aggodalmait tükrözi. Részben ez a nyugtalanság korbácsolta fel a „multikulturalizmus” hullámát az iskolákban és egyetemeken, és mindenféle – megalapozott vagy demagóg – ethnohistoriák sokaságát hívja életre. Állítsuk ezt a jelenséget az amerikai választásokon való részvétel arányának hosszú távú csökkenése mellé. Az 1990-es választásokon a megválasztható, szavazásra jogosult polgárok alig 36 százaléka adta le szavazatát. Ebből is látszik, hogy a 19. században és a 20. század elején kikovácsolódott nemzeti öntudat és nemzeti intézmények immár nem megfellebbezhetetlenek. Hangsúlyeltolódás történt: az ír amerikai újabban inkább amerikai ír.

Ír mivolta azonban sajátosan mai jelleget ölt, mintegy elmentétpárjaként a „Hong Kong Sundays” alkalmából a vízparton ezrével összejövő filippínó háztartási alkalmazottak és kétkezi munkások filippínó öntudatának. Mert a bostoni frek, tisztelet a kivételnek, nem beszélnek gael nyelven, nem ismerik az ír irodalmat, nem játszanak ír játékokat, adójukat nem Írországnak fizetik, és nem szolgálnak az ír hadseregben; Írországot csak filmekből ismerik, legföljebb a szabadságukat töltik egyszer-egyszer az ősi rögökön; és nem szavaznak az ír parlamenti választásokon. Mégis mindenestül írnek vallják magukat, énképük keretét az „ír” jelző jelöli ki.²⁰

Közben az Óvilágban az Európai Közösség más irányból – hogy úgy mondjam, felülről – kezdte lassan kifordítani helyéből a klasszikus értelemben vett nemzetállamot. A gazdasági integráció igen gyors ütemben halad, de – ahogy én látom – sem intézményi, sem szimbolikus-érzelmi síkon nem párosul hasonló ütemű politikai integrációval. Sem Brüsszel, sem Strasbourg nem keltett maga iránt különösebb érzelmeket, kötődést vagy csodálatot. Vajon meglesz-e a lehetőség arra, hogy ideát az emberek politikailag „európainak” vallják magukat, abban az értelemben, ahogy az óceán túloldalán élők már hosszú ideje „amerikaiak”? S ha nem, akkor ez vajon nem a létező nemzetek etnicizálódásának irányába mutat-e, különösen annak fényében, hogy maga a Közös Piac – már ma is érzékelhetően – tömeges népességmozgást idéz elő Európán belül?

Bejezésül vegyük sorra az eddigiekben felvázolt változások néhány közvetlen politikai következményét. Nemrég alkalmam nyílt hosszan elbeszélgetni az Indianai Egyetem idősebb professzorával. Régi vágású úriember az illető, hosszú évek óta amerikai állampolgár, de vallására nézve szikh, származására indiai. Ez a professzor őszinte felháborodással mesélt nekem hosszabb

ideje Torontóban élő ismerőséről – egy sikeres, középkorú, pandzsábi származású üzletemberről –, aki kanadai állampolgár létére a Kalisztán-mozgalom fanatikus híve. Az illető, *sub rosa*, jelentős összegekkel támogatja az indiai Kalisztán-mozgalmat, s aligha van kétsége afelől, hogy a pénzén elbarátai puskát, gránátot, bombát vásárolnak a nemzetközi fegyverpiacon. Rajongó lelkesedéssel nyilatkozik az önfeláldozó fiatal szikh aktivistákról és a terrorkampányról, amely Pandzsáb államban a nem szikhek ellen folyik.

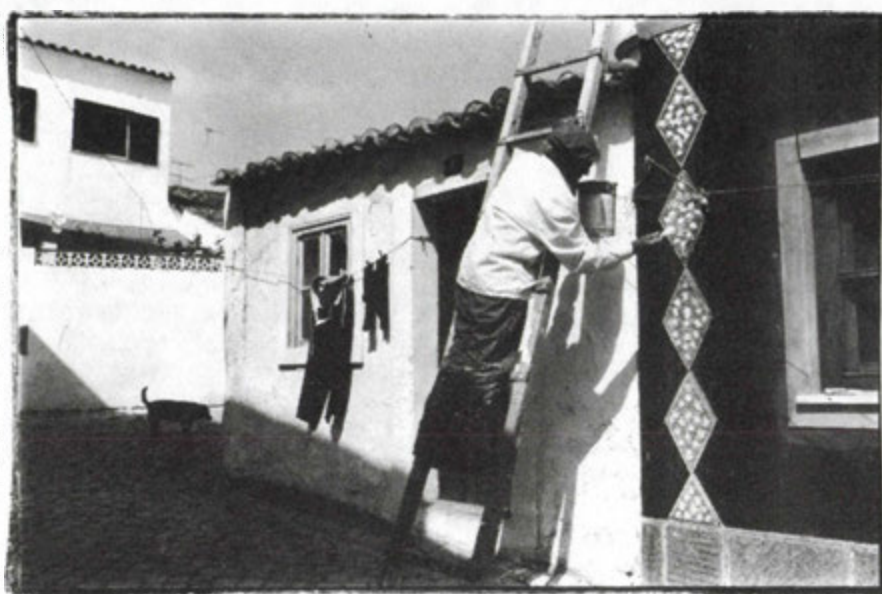
Mindazonáltal bevallotta barátomnak, hogy egyebek mellett azért költözött a csöndes Torontóba, hogy tizenéves fiai biztonságban élhessenek, és sikeres üzletember válhassék belőlük. A kanadai politikai élettől távol tartja magát, az e-mail útján gyakorolt távolsági nacionalizmusban éli ki magát. A mélyesges közöny, amit Kanada iránt és társai iránt tanúsít, nagyban hozzájárul a szikh öntudatuk felszításhoz és ahhoz, hogy a maga alkotta kertvárosi politikai álomvilágba meneküljön. Politikai beleszólási jogát az általa elképzelt *heimatban* szeretné érvényesíteni, ahol egyébként sem élni nem akar, sem adót nem fizet, ahol nem tartóztathatják le és nem állíthatják bíróság elé – és ahol nem is szavaz: végeredményben felelősség és elszámolási kötelezettség nélkül politizál. De ez a fajta politizálás – a maga drámát, áldozatot, erőszakot, életséget, titokzatosságot, hősiességet és konspirációt sugárzó légkörével – mégis döntően hozzájárul ahhoz, hogy Torontóban „szikhnek lenni” komoly dolog. Tegyük ehhez hozzá, hogy a távolról sem egyfívású világmeletű diaszpóra „igaz szikhjeire” kivetik hálójukat a Kalisztán-mozgalom pandzsábi szélsőségei és tengerentűli ügynökei is: nagy erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy felhasználják politikai céljaik elérésére torontói szikh üzletemberünk és a hozzá hasonlók identitási válságát, rossz lelkiismeretét, becsúgyát és üzleti sikereit.

Szikhjeink példája persze nem húzható rá valamennyi emigránsközösségre. Igaz ugyan, hogy németországi és ausztráliai „horvátok” is siettették Jugoszlávia viharos összeomlását; brit és kanadai tamilok is támogatják a gyilkos „jaffnai tigriseket”; massachusettsi frek is vannak az IRA támogatói között; és az izraeli szélsőjobb az amerikai zsidóság egyes csoportjaival is kapcsolatban áll. De sok millió másik távolsági etno-nacionalista egyáltalán nem kötelezte el magát a fanatizmus és az erőszak mellett: kaliforniai filippínók és vietnamiak, Dél-Franciaországban élő algériaiak és marokkóiak, ontariói ukránok, Miami-ban letelepedett kubaiak, ravennai albánok és így tovább. Egy tekintetben azonban – kisebb vagy nagyobb mértékben – ők is hasonlítanak a szélsőségekhez, nevezetesen abban, hogy „távolságilag”, minden felelősség nélkül politizálnak. Ezek a tömegek nem olyan igazi száműzöttek, mint amilyen Kossuth vagy Mazzini volt, akik emigrációjukban arra vártak, hogy megteremtődjenek diadalmas hazatérésük feltételei, hanem olyan emigránsok, akik nem igazán akarnak hazatérni, a haza hovatovább úgy él bennük, mint ostromlott etnikai identitásuk hátsországnak káprázata. A fent vázolt okból eléggé valószerűtlen, hogy átmeneti jelenségnek lennének tanúi – hogy tehát a szóban forgó algériaiak, tamilok, törökök és vietnamiak egy emberöltőnyi idő alatt franciákká, ausztrálökká, németekké és amerikaiakká asszimilálódnának. E tekintetben a régóta letelepedett egyesült államokbeli ír és zsidó népesség az 1980-as években nyugtalanító példával szolgált. A századvegi világkapitalizmus minden jel szerint az Acton-féle „nemzettudat” új mutánsát hordja méhében.

FORDÍTOTTA GARAI ATTILA

J E G Y Z E T E K

1. Lord Acton: *Essays in the Liberal Interpretation of History*. Chicago és London: University of Chicago Press, 1967, V. fejezet, 134. oldal.
2. Ez távolról sem jelenti azt, hogy a választások kivétel nélkül tiszták volnának. Csak éppen az eredmények meghamisítására semmi szükség nem lenne, ha a választás nem vált volna a modernség és civilizáció jelképévé, még az olyan társadalmakban is, ahol – mint például az iszlám Iránban – harsányan elutasítják a „nyugati” politikai értékeket. Még Száúd-Arábia és Kuvait is a választások útjára lépett.
3. Acton: *Essays*. 154. és 146. oldal. A Bossuet-idézet forrása: „Politique tirée de l'Écriture Sainte”, in: *Oeuvres*, X. 317. oldal.
4. Gondoljunk a II. Richárd nevezetes részletére (2. felvonás, 1. szín), amelyet oly gyakran idéznek annak alátámasztására, hogy már Shakespeare-ben is élt a nemzeti érzés csírája: „Ez ősi trón, e felséges sziget, / E fenség földje, e Mars székhelye, / Ez új Éden, e fél-Paradicsom... E föld, e boldog birtok, Anglia” (Somlyó György fordítása). Csakhogy – Marstól és egy pár királytól eltekintve – sehol sem látjuk e „félparadicsom” lakóit; hol marad a skótok, walesiek, angolok, cornwalli kelták vegyes sokasága, akik gyakran egymás szavát sem értették?
5. Herder és Rousseau nagy hatású képviselője volt annak a nézetnek, miszerint az éghajlat és a környezet alapjaiban meghatározza az egyes népek jellemét. Ennek a felfogásnak a vulgarizált változatai súlyos „degeneráló” hatást tulajdonítottak a transzatlanti környezetnek. A kérdés bővebb kifejtése megtalálható *Imagined Communities* című könyvem átdolgozott kiadásának 4. fejezetében (London: Verso, 1991), elsősorban annak 60. oldalán.
6. *Narrative of the Captivity and Removes of Mrs. Rowlandson among the Indians*. Említésre méltó, hogy az írás először Londonban jelent meg, s csak azután a gyarmatokon. A hivatkozások forrása Nancy Armstrong megjelenés alatt álló könyvének kéziratos fejezete.
7. Ebben a folyamatban a Gutenberg-kapitalizmusnak döntő szerepe volt. A 17. századi tizenhárom kolónián nyomtatás alig létezett. Ám 1691 és 1820 között nem kevesebb mint 2120 újságot adtak ki, közülük 461-et több mint egy évtizeden át. Lásd Lucien Febvre és Henri-Jean Martin: *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1450–1800*. London: Verso, 1976, 208–211. oldal.
8. David A. Brading: *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State, 1492–1867*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
9. Ezt a gondolatmenetet bővebben kifejtem az *Imagined Communities* 3. és 4. fejezetében.
10. John Lynch: *The Spanish-American Revolutions, 1808–1826*. New York: Norton, 1973, 276. Kiemelés tőlem.
11. Lásd Ernest Gellner meggyőző elméleti elemzését: *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983), különösen annak 2. és 3. fejezetét. Az „antropológiai” locus classicus természetesen Edward Thompson könyve: *The Making of the English Working Class*. London: Gollancz, 1963.
12. Wilson mindössze huszonekét évvel volt fiatalabb Actonnál. A 19. század végére bekövetkezett történelmi lépésváltás tükröződik abban, hogy a legitimizmusról homlokegyenest ellentétes nézeteket vallanak.
13. Első pillantásra különösen szokatlannak tetszhet ez az alapítás egy olyan ország elnökétől, amely évről évre európai bevándorlók százait szívta fel. Wilsonnak azonban megvolt az a fölbecsülhetetlen előnye, hogy a távoli Európáról kizárólag könyvekből szerette ismereteit.
14. Rövidítve közlöm az *Imagined Communities* 10. fejezetében kifejtett gondolatmenetet.
15. *The 1987 Information Please Almanac*. Boston: Houghton Mifflin, 1987, 787.
16. Lásd Perry Anderson: *A Zone of Engagement*. London: Verso, 1992, 353., valamint az ott idézett források.
17. *The World Almanac and Book of Facts 1992*. New York: Pharos, 1992, 137. oldal.
18. Figyeljük meg a gazdasági okokra visszavezethető migráció hangsúlyozását. Emellett legalább 25 millió politikai menekült él hazájától távol, többnyire emberhez méltatlan „átmeneti” szállásokon.
19. A Népszámlálási Hivatal szerint. Az adatot közli: *The World Almanac and Book of Facts 1992*. 944. oldal.
20. Ezzel magyarázható az írséget Amerikának (és műholdon keresztül az írországi tévénézőknek) bemutatni hivatott New York-i Szent Patrick-napi parádék körüli mosolyt fakasztó hadakozás, amely évről évre nagyobb port ver fel. 1990 óta a magát Homoszexuális és Leszbikus Íreknek nevező csoport is ki akarja venni a részét az ünneplésből, s ezzel a helyi ír katolikus hierarchia és az öntudatos „ír-amerikai” lakosság heves ellenállását váltja ki. A csoporttól való elhatárolódás voltaképp azt fejezi ki, hogy aki homoszexuális vagy leszbikus, az *ipso facto* nem lehet „becsületés, igaz” ír.

Kukorelly Endre

H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.

H. MEIN VORSATZ

Hogy felejtsek el,
azt nem hiszem. Vagy azt, hogy bárkit
én felejtsek el. Pedig hát nem,
mert bárkit elfelejtek. Nézem
és felejttem. Hülyeség. Látok
és elfelejtek. Totenstille.
A leghülyébb mégis dolgokat
tervezgetni, mert az úgy ragad
oda, szárad a tervezet, mint
az ürülék.

Ö. DIE EICHBAUME

Összehajlik néhány faág, csodálkoznak és reménykednek.
Összekapaszkodik.
Falevél, pocsolya, eső leverte falevelek. Hosszúkás tócsa a pályán.
Kezdek befelé.
Vagy felfelé, az éghez. Und gehört nur euch und dem Himmel.
Mindenki külön befelé és föl.
(Esőben lehet a leg)
Zuhog és félelmes.
(erősebben csodálkozni.)

L. DER JÜNGLING AN DIE KLUGEN RATGEBER

Lent csúszkálnak, mert ott megfagy bármi. Fenn pedig gőzölögnek. Még a sapkájukat is
leveszik. Az öregek fagyoskodnak, biztos be is fagytak, a fiatalokról meg közben dől a víz.
Minden fiacskám, vedd föl a sáladat rosszindulatú. Még egy pulóvert, vagy ilyesmiket.
Sanfte kluge Rat. Aki azt javasolja, hogy vegyél fel egy sálát, az nyugodtan befagyott.
Nyilván befagytak nyakig.

D. DIE WANDERUNG

De csak úgy csinállok, mintha csomagolnék.
 Bepakolok, ami nem fér el, azt kihajigálom. Doch nicht zu bleiben gedanke ich.
 Elmúlik, összezáródik, be is ragad. Alig kezelhető csomagok.
 Odaát van.
 Egy csomag, odaát. Csak úgy csinállok, de nem gondolom úgy.
 Előre pedig nincs is.
 Vagy vissza se. Kristályos jég.
 Vagy elbújni valahová, hogy az megoldana bármit is.
 Vagy tényleg elutazni valahová. Úgy csinállok, mintha csomagolnék, és közben csomagolok. Csörgedezek. Alig hallható zörgés a papírral. A csomagolópapírban bujkáló zörömbölés.

E. AN DIE PARZEN

Egyszer télen a fájdalomtól
 a fájdalom miatt nevettem

és csak a véletlenül múlt, hogy
 véletlenül nem haltam bele.
 Múlt. Bele. A fájdalom. Miatt.
 Ez R.-ban volt, egyszer, január
 vége felé, hogy alig bírtam
 ellépni egy busz előtt. Alig
 bírtam el magamat. Nur eine
 Sommer gönnt, ihr Gewaltigen! Und
 eine Herbst. Így sorolgatjuk

az évszakokat. Az összes évszak
 ősz, nyár, előre, visszafele.

R. DIE KÜRZE

Rövid és mértéktelen. A levegő forró. Végül az irokéz egyik karja kimerült, s elengedte a faágat. Néhány pillanatig görcsösen kapaszkodott, hogy ismét megragadja, de sikertelenül. Azután a másik keze is elernyed, az ág kicsúszott belőle, s az irokéz a pillanat egy tört részéig mintha lebegett volna a levegőben. Forró levegő. Und die Erd ist kalt. Egyre rövidülő kirándulások az előszobában. Esős évszak, még az elején elaludni, és csak a vége előtt ébredni föl kicsit. Ez a csekély kis időtöredék is elég. Ugyanaz volt, végig ugyanaz a hosszan tartó boldogság.

L. DER GUTE GLAUBE

Und das Herz ist mir Müd vom Weinen

Lefelül van a Paradiosom.

Egy elsőttített szobában szoktam üldögelni, és a szív van nekem fáradt a zokogástól. Az igyekezettől felhasadozott egek.

A Paradiosomban két tonnára híznak föl a lelkek. Egyes lelkek az irigységtől olyasfélére puffadnak, mint egy felhő. Jókora jégféhér fánkok az augusztusi mélykék boltozaton. És senki nem talál meg senkit.

Senkire se találják rá.

Akármilyen csábító.

Egy luftballongyár. Ide-oda szállongó gömböcök.

Viszont van elég idő is. Rövid és mértéktelen.

Viszont nem kell szeretni.

Ne szeressél senkit, az a legjobb változat.

I. AN DEN ÄTHER

Ich lebe nun gern, wie zuvor. Így gondolhatta az ()

Van elég hely.

Helyem az aztán van. Így gondolkozott.

Legalább hely, az még van elég.

És nagy mocorgás támadt a padláson, mert kipróbálta, hogy tényleg van-e.

Hogy a könyökével le ne verjen valamiket. Leverje-e a könyökével.

A törékenyeket.

Nincs is valamik. De még nincsenek is valamik. Addig nem voltak még megcsinálva.

Először is nagy por keletkezett.

Nagy por, és

az lett az (Ä).

N. AN DIE NATUR

Nem, mert előbb üldögelni kell
 a fűben, középben, mező, egy
 tisztás közepe, pokróc, azok
 a helyek a természet közepén,
 jobbfelől vadvirágok, lejjebb
 gyomnövény, szúrós, nem csalán, győznek,
 fogyatkoznak is, a pokrócra
 zuhogó nap, fátyol, illat, noch
 dein Herz in jedem Laute fühlte

und der Äther durch die Zweige schien,

középben viharzik is, eső,
 jég esik, teli a fű fehér
 golyóbisokkal. Mit kezdjek itt.
 Fordítva van, nem? Lefeje lóg.
 Természet, fordítva vagy. Fejjel
 lefelé. Azt pedig nem lehet
 megszokni, nem? Nem, mert előbb még
 üldögelni kell túl sokáig.
 Nem, mert el fogom felejteni.

Ami a híradókból kimaradt

GRENDEL LAJOS

A hírt, hogy fegyveresek szállták meg a pincét, a házmester felesége közölte a lakóbizottság elnökével este hat órakor. A házmester másfél órája a fegyveresek parancsnokával tárgyalt. Az idegenek nyilván még délelőtt hatoltak be a házba, amikor csak a nyugdíjasok és a munkanélküliek vannak otthon.

– Jól van, asszonyom, nyugodjon meg, majd kitalálunk valamit – mondta a lakóbizottság elnöke, aki egyetemi docens volt.

A hír futótűzként terjedt, de a pánikot sikerült elkerülni. Senki sem tudta, hogy a fegyveresek honnan jöttek, és mit akarnak. Voltak, akik katonai puccsra gyanakodtak, mások arra, hogy kitört a polgárháború, de a legvalószínűbbnek az látszott, hogy csupán két maffia készül leszámolni egymással.

– Ez lenne a jobbik eset – állapította meg az első emeleten lakó agglegény, aki a kommunista rendszerben titkosrendőr volt, s a lakók egy része még most is tartott tőle. – Banditák háborúja még mindig jobb, mint egy polgárháború.

Következtetésével akár egyet is lehetett érteni. A lakóbizottság elnöke mindenesetre tudta, hogy mi a kötelessége. A felelősségtudat egyszeriben nagy bátorságot öntött belé. Haladéktalanul felhívta a rendőrséget.

– Mindenről tudunk – válaszolták neki. – Megtettük a szükséges intézkedéseket.

A lakóbizottság elnöke ezután este kilencre összehívta a rendkívüli lakógyűlést. A tanácskozáson már a házmester is részt vett, bár olyan benyomást tett, mintha részeg volna. Igaz, máskor is ilyen benyomást tett. Ő volt az egyetlen lakó, aki beismerte, hogy veri a gyerekeit.

– Sokan vannak. Nagyon sokan – mondta, és akkor is rángatódzott az ajka, amikor nem beszélt.

– Mit akarnak? – kérdezte valaki.

– Azt akarják, hogy ürítsük ki a házat – felelte a házmester.

Többen közbekiáltottak:

– Na de miért?

– Tudja a fene – mondta a sápadt és berezelt házmester, s a hivatásával járó összes kín ott tükröződött az arcán. – De nagyon sokan vannak – hajtogatta eszelősen.

A lakóbizottság elnöke azonban nem vesztette el a fejét. Megnyugtatta az egybegyűlteket, hogy a rendőrség már készen áll a fegyveres betolakodók kifüstölésére, és az alkalmas időpontban közbelép. A gyűlés hangulata megváltozott. Az előbb még riadt lakók lecsillapodtak egy kicsit, és néhányan máris találgatásokba bocsátkoztak.

– A magyarok állhatnak a dolog mögött – vélte az egyik.

– Nem, nem! Egészen biztosan a zsidók – mondta egy másik.

– A zsidókat már kiirtottuk a háborúban.

– Akkor mégis a magyarok.

– Uraim, uraim! – csitította őket a negyedik emeleten lakó özvegyasszony, aki valamelyik színműszínesnek volt az anyósa, és nagyon fenn hordta az orrát. Hol fogadta, hol nem fogadta a szomszédai köszönését, de előre senkinek sem köszönt. – Ne csináljunk a banditizmusból politikai kérdést.

– Bízunk sorsunkat karhatalmistáink bátorságára – indítványozta a lakóbizottság elnöke, és feloszlatta a gyűlést.

Az este hátralevő órái nyugalomban teltek el. A rádió és a televízió híradásai nem tartalmaztak nyugtalanító belpolitikai híreket. A kormány a helyén volt. A fegyveresek nem jöttek elő a pincéből, a lakóbizottság elnöke pedig becsöngetett minden lakásba, kitarásra buzdított, és jó éjszakát kívánt. Néhány lakó kérésére még egyszer felhívta a rendőrséget.

– Nem akarunk fölöslegesen vérontást – hangzott a vonal túlsó végén.

Éjfélre elcsöndesedett a környék, a jobb idegzetű lakók álomra hajtották fejüket, a mindig aggodalmaszkodók viszont fennmaradtak még egy darabig. Bizonyosnak látszott, hogy a rendőrök az éjszaka leple alatt körülveszik a házat, és csapdába ejtik az illegális behatolókat. Fegyveres összetűzéstől nem kellett tartani, mert a lakók fegyvertelenek voltak. Különben is, közelgett a karácsony, a szeretet ünnepe. A fegyveresek, akár banditák voltak, akár mások, nem viselkedtek ellenségesen. Igaz, el akarták foglalni a házat, de egyelőre megelégedtek azzal, hogy meghúzhatják magukat a pincében. Értelmetlen lett volna provokálni őket. Egyre nyilvánvalóbbnak látszott, hogy csupán két maffia háborúzik, a helyzet tehát nem súlyos. Az ilyen lokális villongásokban a legcélszerűbb semlegesnek maradni, az élet úgyis megy tovább.

Reggel a legtöbb lakó nem ment munkába, hanem otthon maradt. A rendőri segítség továbbra is késett. A lakóbizottság elnöke kezdte elveszíteni a türelmét. Előbb leküldte tárgyalni a házmestert a pincébe, majd újra feltárcsázta a rendőrség számát. A rendőrök türelme is fogytán volt. Megmondták a lakóbizottság elnökének, hogy ne zaklassa őket állandóan.

– Mégis, mit tegyek? – kérdezte az elnök kétségbeesve.

– Várja ki a végét.

Eközben a házmester is előkerült, és olyan képet vágott, mint egy riadt mezei pocok.

– Ragaszkodnak hozzá, hogy ürítsük ki a házat – számolt be siralmas ábrázattal küldetése eredménytelenségéről. – Ha nem, kikapcsolják a fűtést.

– És hány órára ürítsük ki? – kérdezte valaki.

– Azt nem kérdeztem – felelte a házmester, és visszament a pincébe. Kisvártatva már jött is vissza. – Azt üzenik, bizonytalan időre.

Főlháborodás orkánja söpört végig a pincelejárát előtti folyosón, ahol vagy tizenöt-húsz ember gyűlt össze, köztük a lakóbizottság elnöke is.

– Ostromoljuk meg a pincét – indítványozta egy forrófejű fiatalember, aki sportoló hírében állt.

– Felelőtlenség lenne – mondta az egykori titkosrendőr.

– Hányan vannak? – kérdezte valaki.

– Sokan. Még többen, mint tegnap – mondta elfúló hangon a házmester.

Szerencsére a lakóbizottság elnöke nem hagyta, hogy elragadják az indulatokat.

– Maradjon mindenki veszteg – mondta. – A karhatalmisták bármelyik pillanatban megérkezhetnek.

A nap hátralevő órái idegtépő várakozással teltek el. A lakóbizottság szünet nélkül ülésezett az elnök lakásán, és kooptálta a házmestert. A házmester mint nagy titkot súgta meg, hogy a fegyveresek odalent bográcsgulyást főznek, és időnként katonanótákat énekelnek. Nők nincsenek közöttük. A helyzet súlyos, de nem kritikus. A fegyvereseknek nem áll szándékában bántani a lakókat, s ez arra vall, hogy talán mégsem banditák. Az egyik lakóbizottsági tag azzal az ötlettel lepte meg a gyűlést, hogy a fegyveresek talán elfoglalhatnának egy másik házat, ha a lakóbizottság elnöke szépen megkéri őket. Az elnök helyett a házmester szaladt le az üzenettel, de nemsokára lógó orral tért vissza. Nekik ez a ház kell. Az elnök újra kapcsolatba lépett a rendőrséggel.

– Az akció előkészítése folyamatban van – válaszolták neki.

Közben a fegyveresek beváltották fenyegetésüket, kikapcsolták a fűtést. A lakóbizottság javaslatára a ház lakóinak mintegy a fele, asszonyok és gyerekek, ideiglenesen elhagyták az épületet, hogy rokonaiknál vagy ismerőseiknél húzzák meg magukat. Újra leszalasztották a házmestert, hogy az asszonyok és a gyerekek távozását mint kompromisszumot ajánlják fel a fegyveresek parancsnokának. A házmester öt percig sem volt lenn.

– Nem elég nekik – mondta. – Mindenkinek el kell mennie. Különben holnap a villanyt is kikapcsolják.

Afegyveresek arcátlansága láttán a lakók kétségbeesése és dühe a tetőfokára hágott. A lakóbizottság elnöke azonban óvott a fejtelenségtől, és mások is úgy vélték, hogy a harag rossz tanácsadó. A fegyvereseknek nyilván nyomós okuk volt rá, hogy megszállják a házat. Az sem valószínű, hogy rabolni vagy fosztogatni jöttek. Különben is, szavukat adták a házmesternek, hogy a bútorokhoz, berendezéshez nem nyúlnak.

A házmester szerint parancsnokuk rendkívül intelligens és tapasztalt férfi, aki számos idegen nyelven beszél, és doktorátusa is van. A fegyveresek civilben vannak, jól öltözöttek és jól tápláltak, alapjában véve

kedves és vidám fickók. Külföldi vagy cigány származású egy sincs közöttük. A hangulat nagyon jó a pincében, szinte már kitűnő, de leginkább bajtársi. Türelmesek, de elszántak.

A házmaster beszámolója tovább csillapította a kedélyeket. Este fél nyolckor mindenki visszavonult fűtetlen lakásába, hogy megnézze a híradót. Semmi rendkívüli nem történt ezen a napon sem. Valahol, a világ egyik távoli pontján, tűzvész pusztított. Máshol árvíz. Itt-ott polgárháború dúlt. Itthon azonban nyugalom volt. Ülészett a parlament. A köztársasági elnök külföldi államfőt, a külügyminiszter egy nagykövetet fogadott. Egy kosárlabda-mérkőzésen inzultáltak a bírót. Az állatkertben fűtik az oroszlánketrecet. Szépségkirálynőt választottak a vasutasok.

A híradó után újra összeült a lakóbizottság, hogy megtárgyalja a legszükségesebb teendőket. Az elnök megint felhívta a rendőrséget, de csak az üzenetrögzítővel tudott beszélni. Az üzenetrögzítő arról biztosította, hogy a rendőrség a helyén van, és jelenleg a bűnözés megelőzésével foglalkozik.

– Végre valami – mondta az egyik lakóbizottsági tag.

A bizottság éppen megállapodott abban, hogy nem enged a fegyveresek zsarolásának, amikor síri sötétség borult a házra. A fegyveresek szószegeése megdöbbenést keltett. Ráadásul a vízcsapot is elzárták.

– Valami történhetett odalent – mondta a házmaster a sötétben, miközben az elnök gyertyáért ment ki a konyhába. A házmaster újra lebotorkált alkudozni. Nem sok köszönet volt abban, amit a fegyveresek parancsnoka, igaz, illedelmesen és barátságosan, a tudomására hozott.

– Azt üzenik, hogy nem várhatnak tovább.

A sportembert megint előntötte az epe.

– Mit jelentsen ez a pimaszság?

– Azt, hogy ha egy órán belül nem megyünk a fenébe, fölrobbantják a házat.

A fegyveresek ultimátuma olaj volt a tűzre, és választás elé állította a lakóbizottság elnökét, akinek a hideg, a sötétség, a rendőrség tétlensége és az elhúzódo alkudozások amúgy is megtépázták már a tekintélyét. Felszólították, hogy vegye kezébe az ügyek intézését, vagy mondjon le. Kis habozás után az előbbi választotta.

A pincefolyosón mindenütt gyertyák és mécsesek világítottak, mintha halottak napja volna. A lépcsők alján géppisztolyos veterán állta el az útját. Az elnök azonban nem ijedt meg.

– A lakóbizottság elnöke vagyok. A parancsnokkal szeretnék beszélni – mondta.

A parancsnok a kazánház bejárata előtt ült egy ládán, kigombolt télikabátban, és szivarozott. Fáradtnak látszott, de eltökéltnek. Nem tudta helytel kínálni a lakóbizottság elnökét, de talán nem is akarta. Amíg beszélgettek, végig ülve maradt, és három fiatal fegyveres vigyázott a testi épségére. A félig nyitott ablakon a huzat havat sodort be a pincébe.

– Miért szállták meg a házat? – kérdezte az elnök.

– Nehogy az ellenség szállja meg – felelte a parancsnok.

– És mi a szándékuk?

– Hogy felvegyük a harcot az ellenséggel.

A lakóbizottság elnöke, udvariasan és türelmesen, értetlenségének adott hangot.

– Én semmilyen ellenséget nem látok itt. A mi házunkban csupa békés és jó szándékú polgár lakik.

– Tudom – mondta a parancsnok. – Az ellenség ott van – mutatott a szomszéd ház irányába.

– És most mi lesz?

– Meg fogjuk semmisíteni az ellenséget.

– Na de miért? – értetlenkedett tovább a lakóbizottság elnöke.

– Mert különben ők semmisítenek meg minket.

– Valamilyen ideológiai vita van önök között?

– Szó sincs róla – mosolyodott el a parancsnok.

– Anyagi természetű...?

– Dehogyan – mondta a parancsnok.

– Valami oka csak van annak, hogy háborúznak?

– Hát persze. Ők az ellenségeink.

– Ez nem ok – mondta az elnök.

– De még mennyire, hogy az! Ennél nyomósabb okot nem is találhatna, uram!

A lakóbizottság elnöke látta, hogy hiábavaló minden igyekezete, értelmes választ úgysem képes kiszéni a parancsnokból. Ezért aztán vakmerően a szemébe vágta:

– Mi nem megyünk innen sehová. Ez a mi házunk.

– Kérem – mondta a parancsnok, és elfordította a fejét. Testőrei elvezették a lakóbizottság elnökét, aki feldúltan, a haragtól könnyes szemmel távozott. – Az utolsó lehetünkig védeni fogjuk a házat – kiáltotta még vissza a lépcsőkről.

Hősiességet azonban senki sem kívánhatott a lakóbizottság elnökétől. Megtette, amit megtehetett, az utolsó lehetét pedig mindenki későbbre tartalékolta. Amíg ő odalent tárgyalt a parancsnokkal, a lakók összecsomagolták értéktárgyaikat, és kivonultak a ház elé. Csupán a színeszhíresség anyósa várta meg őt.

– Engem bíztak meg, hogy tolmácsoljam mindnyájunk akaratát. Egyedül az öreg Vojtek maradt a házban.

– Bátor ember – bólintott a lakóbizottság elnöke.

– Könnyű neki. Nemsokára úgyis meghal – felelte az asszony.

A szomszédos házakra is sötétség borult. Nem volt nehéz kitalálni, hogy azokat is fegyveresek szállták meg. A házak közötti parkban, melynek fái hó és zúzvara lepte, olyan sokan verődtek össze, mintha valami népgyűlés lenne készülődben. Többnyire férfiak, de az elnök látott idősebb asszonyokat, sőt kíváncsi gyerekeket is. Hideg volt. Elterjedt a hír, hogy a rendőrség lezárta a környéket, de a hírt hamarosan megcáfolták. Az emberek nem sokat beszéltek, s lakóházuk szerint különültek el, mintha ennek bármilyen jelentősége lett volna.

– A hetesből parlamentereket küldtek a mieinkhez – tájékoztatta a lakóbizottság elnökét az egykori titkosrendőr.

– Mi az, hogy a mieinkhez? – méltatlankodott az elnök.

Egy asszony válaszolt az elnöknek.

– Hát akik a mi házunkat szállták meg... Ők most már a mieink. Ők védik az ellenségtől. Az egész ház így gondolja. Maga nem?

Az elnök hosszasan gondolkodott.

– Van benne valami – mondta aztán.

– Ha kitör közöttük a harc, nekünk kötelességünk a mieink oldalára állni. Ez egyszerűen így erkölcsös – folytatta a volt titkosrendőr. – Persze az is lehet, hogy békét kötnek, és elvonulnak. Azért is tárgyalnak. Mindenre fel kell készülnünk.

– A tárgyalások napokig elhúzódhatnak – mondta a lakóbizottság elnöke, és továbbállt.

Lopva, szinte észrevétlenül hagyta el a veszélyes körzetet. Eszébe jutott, hogy előbb talán le kellett volna mondania, de már nem volt kedve visszafordulni. A lakók nagy türelemről, állampolgári fegyelemtől és bölcsességről tettek tanúbizonyságot, bizonyára jól elboldogulnak most már nélküle is. Talán majd élelmet visznek a harcolóknak, néhányan pedig, a forrófejűek, bekapcsolódnak a harcokba. Ahogy ez lenni szokott.

Karátson Gábor

FESTETT ÉLETMŰVE

VALAMINT
GRANASZTÓI SZILVIA
BÁBJAI

.....

KESZTHELYEN, A
BALATONI MÚZEUMBAN

FEBRUÁR 6 – ÁPRILIS 17.
HÉTFŐNKÉNT ZÁRVA

ÚJ MŰVÉSZET

A FEBRUÁRI TARTALOMBÓL

Zentai Loránd: Giovanni Battista Piranesi.

Lővei Pál: Tükör által homályosan. Újjáépítik a berlini királyi palotát?

Mojzer Miklós: XX. századi magyar művészet Dévényi Iván gyűjteményéből.

Szombathy Bálint: A Duna. Duna melléki országok kiállítása Visegrádon.

Wehner Tibor: Állandó változások, változó állandóságok. Móder Rezső alkotásai.

Majoros Valéria: Miró-év.

Hejo Klein: A panorámakép reneszánsza.

Előfizethető személyesen, faxon, vagy levélben is: 1054 Budapest V. Báthori utca 10. VII. emelet 707.

TELEFON/FAX: 131-6702

Peter Porter

DÉLTÁJBAN ÉBRED

A sáfrányféle, a derekas kis liberális
vitakört alakítva fogadja az érkező tavaszt itt,
a gyújtópontok legkülönbike máris
nyúlt egy arasznyit.

Félelem rózsakertje, melyet egy szerető atya ápol,
míg kocsiföljárónk mentén tömör sövény tenyész,
s a sötét kaptárból leginkább csak virágpör
jut nekünk, nem a méz.

A csoda sohasem nyájas, visszahibban,
kinek mi jár ki, a kezdőpontra a vég;
az angyalok elszállnak, csak a barátaidban
bízatsz: velük beszélhetsz még.

A gyereknek nem okoznak fejtörést a tények,
megtölti velük bélyegalbumát,
s ha föltámad tömegükből a lényeg,
majd azt őrzi tovább.

Tapintásunkból ítélünk, magasra rakjuk a falat,
mint a szerelmes a szerelmét;
metaforánk ingerlő falat,
mutató, de nem véd.

A piac törvénye parancsol minden szinten –
a pokolban (a legortodoxabb hely mind között)
lassan már a poszójáról ismersz minden
kénköves ördögöt.

KALIBÁN PROSPERO ELLEN

DAVID LUMSDAINE ZENESZERZŐ HATVANADIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Paráználó sebeket izzít az éj.
Fénylik a föld nyugat felé.
Kalibán kézzel verve bokáját
Prosperóra szórja átkát.

Hatvan év már tetemes tőke.
Kalitkában a pintyőke:
Újfajta menny? Ma sem más a' –
Jaj, Lám Király országglása.

Mondanád-e szegény Ravelről:
Oly jól ír, ne vesd ki kegyedből!
1815-ben Schubert egymaga rótt
kottafejből több mint félmilliót.

Öleden a halál bársonyos mancs.
(Ez parancs, én lelkem, ez parancs!)
Kalibán nyögve a sziget terhét
bevégti Ötéves Tervét.

A jó mű mindig szakadékos.
A dékán meghalt, mi a tét most?
Nem éri be Sir Miki meg Jani meg Lord L
Tiszti Keresztnél kevesebbel.

Fakopáncs kopog és szarka csörög
(Nincs szentebb mennynek szentje több?)
Küldd Orpheuszt le a déli fokokra,
korbácsot fog, s döng a vitorla.

Kalmár módján prosperál, ha nyugodt víziút vár rá odakinn
(Alle meine Kraft ist hin),
Anyja a partról integet, aztán lemerül a part;
Szellem, a szeme csontszárazon ég, észak fele tart.

ÜGYETLEN KATEKIZMUS

Mi az, hogy élet, és mi a célja?
Kérdezd a vajat, a kés acélja
Miért vág bele, vagy irtsd a hínárt,
Vagy nézd, hogy mennyi a bogár, s mind kárt tesz és árt.

Mi köt a földhöz, miféle fogság?
Rímkényszer, ok-okozat-okság
Utcája, ahol a vásznon át egyfele
Csöppöghet csak a tőrő leve – le.

Mi ez az igény az Újra, és miért nincs sohasem vége?
A hajnali harmat frissessége
Kocsiból kilőtt vízszugár,
Mely városszerte locsolni jár.

Mit értünk azon, hogy tragédia?
A nagyobbbat, mint amit emberfia,
Én, te, a szomszéd elgondol –
Mennyei tűz, lenn reflektor.

S mind e tény fényében mi az, hogy igazság?
Pilátust, állítja egy tudós stáb,
Szörnyű fogfájás gyötörte aznap,
Ezért nem adhatott helyt minden panasznak.

Hol találsz itt egy becsületes embert?
Az énekes más dallamot énekel bent,
Mint ami lemezén rögzítve van.
Csak Herbert mondhatta joggal: Uram.

S mi oka annak, hogy jön a halál?
Lélegzetünk jobb rímet nem talál,
S kiszúrjuk Blake-ből és Dantéból azonnal,
Szellemük ragyog, de csak csekély haszonnal.

FORDÍTOTTA ORBÁN OTTÓ

Rozgonyi Iván

MINDEN MADÁR TÁRSAT VÁLASZT

Fodor Andrásnak

Mottó: „Minden madár társat választ...” (Moldva)
„Mindön madárnak van párja,
Csak neköm nincs, igaz árva.” (Törökbecse)
„Bolyong elmém, mint a felhő...” (Székelyföld)
„Választok én egy nádszálat:
Mihent szél kezd lengedezni,
Kész mindenfelé hajolni.” (Kibéd)

Jár a madár a mezőben,
érkezők is egyre többen.
Látja, hány még röppen ott fenn,
egyet nem lát, csak épp őt nem.

Ül a madár madaraknak
szűk körében, kik lecsapnak,
csukott szárnyuk szembe széllel
földet fogni tárva széjjel.

Zárja madár madárszemét,
üregében üres az ég,
közepén a nap feketül,
madár se, csak ő egyedül.

Madárlátta bokor nem zöld
– hogy ne hagyná el a mezőt?
Éjszakában szárnyra kelve
– hogyan, ha nem égi jelre?

Madárnak, ha nincs ott társa,
az üres ég égi mása.
Égi hangon énekelve
száll a szél, a madár lelke.

Tér a madár, társtalán társ,
önmagához, hogyha nincs más:
hívó hangja akit szólít,
száll a mezőn, mely valódibb.

A BUDAPESTI KAMARASZÍNHÁZ ELŐADÁSA

STALKER

ARKAGYIJ ÉS BORISZ SZTRUGACKIJ KISREGÉNYE
ÉS ANDREJ TARKOVSKIJ FILMJE ALAPJÁN

Az előadás szövege Földeák Iván és Schéry András szövege alapján készült.

STALKER.....SAFRANEK KÁROLY

AZ ÍRÓ.....KEREKES JÓZSEF

A TUDÓS.....ILLYÉS BARNA

SZÍNPADRA ÍRTA ÉS RENDEZTE: CSIZMADIA TIBOR

FILMVILÁG

A F E B R U Á R I S Z Á M T A R T A L M Á B Ó L

.....
Választható csapdák — Jancsó Miklós, Makk Károly, Szomjas György, Szederkényi Júlia, Simó Sándor, Székely Gabriella és Kovács András Bálint *a magyar filmgyártás támogatásáról.*

.....
Kézdi-Kovács Zsolt: Kell-e szeretni őket? *(A magyar rendezőkről.)*

.....
Kétfajta szerelem — Balassa Péter, Donáth László, Tóth László és Mihancsik Zsófia kerekasztalbeszélgetése *a homoerotikáról.*
Cyril Collard: A vad angyal *(Naplórészlet.)*

.....
Első hatvan évem — Beszélgetés Maár Gyulával.

Konparu Zencsiku A basófa

JAPÁNBÓL FORDÍTOTTA KEMENCZKY JUDIT

ELŐSZÓ

A *basófa* olyan japán nő-dráma, melyet az egy estén előadott öt darab közül harmadikként szoktak játszani: *kazura-mono*, azaz női parókás darab. Szerzője Konparu ZENCSIKU (1405-1470). Mind az öt hagyományos nő-iskola játssza.

Ez a teljes egészében buddhista hitvilágra komponált darab egy basófát¹ ruház fel emberi, női természettel, annak az elképzelésnek megfelelően, hogy növények is részesülhetnek a megváltásban, ezenfelül ők maguk is elérhetik a megvilágosodottságot a *bjódó daie*, a Nagy Bölcsesség, vagyis Buddha elfogulatlan bölcsességének, annak a tannak következményeként, mely minden dolgot részrehajlás, megkülönböztetés nélkül, mindenben keresztülhatoló, átvilágító tekintettel egynek lát. Ebben az értelemben a basófa is buddhává válhat, azaz magában hordozza a megvilágosodásra való képességet.

Mindazonáltal a basófának nem különleges előjoga a megvilágosodásban való részesülés, és hogy a darab hősnője – aki egyben a basófa is – ezt az állapotot megtapasztalhatta, annak a bizonyítására szolgál, hogy a többi fa ugyanígy részese lehet ennek a kegyelemnek, és minden egyes kisarjadó növényi lét potenciálisan arra hivatott, hogy a természet értékeinek mindent átfogó, magába ölelő egységében ugyanabban az áldottságban részesüljön.

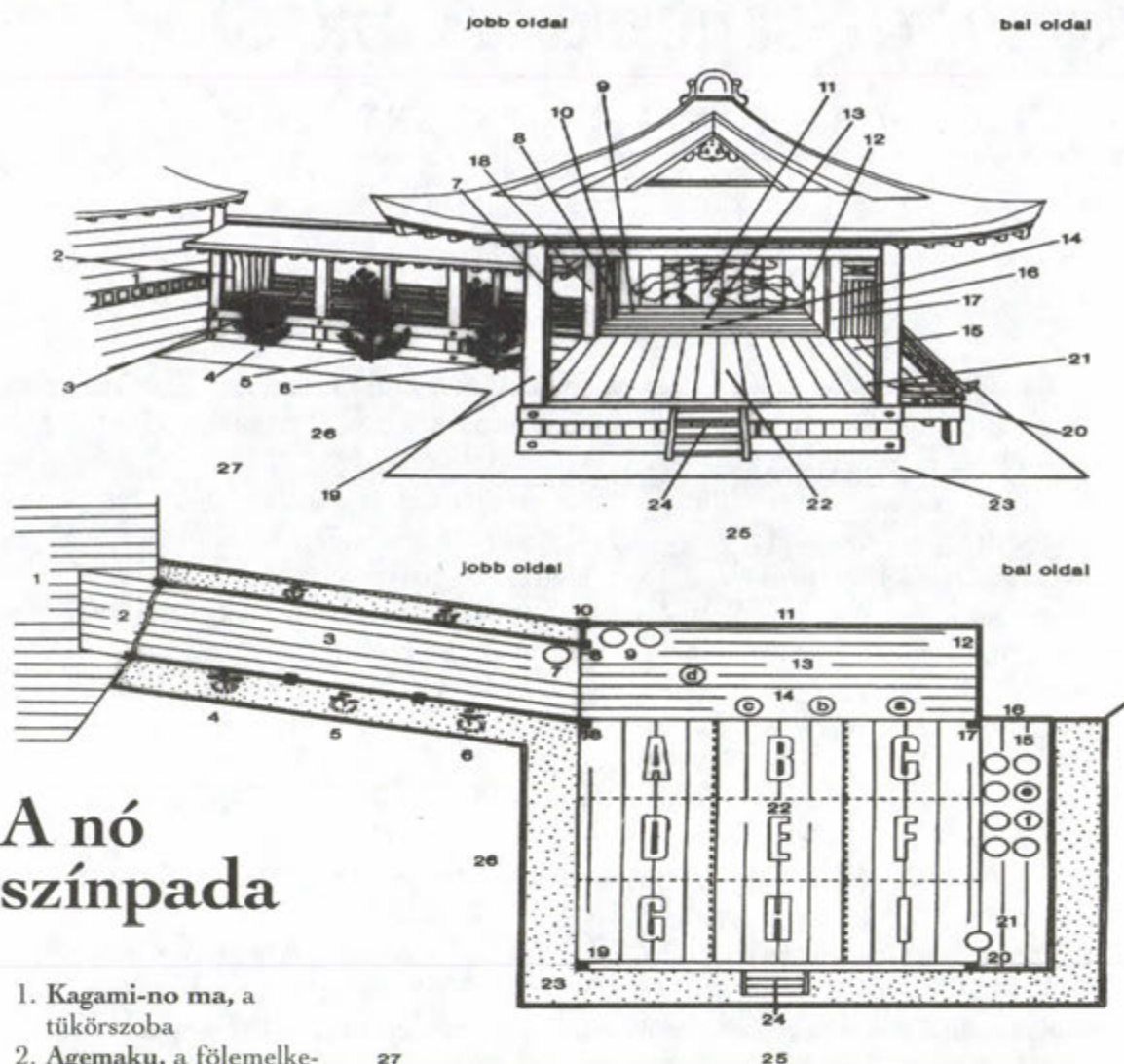
A darab a régi Kína Cu tartományának egyik folyójánál játszódik. A basófa a remetekunyhó közvetlen közelében hallgatja, amint a remete a *Lótusz szútrát*² recitálja. A szent szavakkal való azonosulás – a halláson keresztül – lehetővé teszi számára a megvilágosodást, és végül a buddhaság elérését. A drámai követelményeknek – azaz a fa színpadi jelenlétének – eleget téve emberi alak személyesíti meg a fát. A nyúlánk, egyenes törzsű basófán legyezőszerűen kibomló, szétterülő széles, sötét, nedvdús levelek jellegzetes, nőies hatást gyakorolnak a szemlélőre, mégis a báj hiánya jelzi, hogy a fa eredendő, fiatalos szépségét már elveszítette. A buddhista irodalomban a basófa a mulandóságot megtestesítő jelkép, így különösen alkalmas arra, hogy a nézőben mély, titkos bánatot ébresszen.

A remete, aki különlegesen szigorú életszabályok szerint él, és éjjeleken át imádkozik hangosan recitálva a *Lótusz szútrát*, arra lesz figyelmes, hogy kunyhója körül, a holdfényes kertben jár-kekel valaki. Miután rákérdez az ismeretlen látogató személyére, az megvallja, hogy nő, de mégsem emberi lény, csak a basófa szellemalakja, és háláját szeretné kifejezni, hogy a hallomás által ő is részesülhet a megvilágosodásban. Miközben köszönetet mond a remetének, táncolni kezd, a basófa leveleit jelképező bő ruhaujjait lengetve.

A darab rendkívüli szépsége nemcsak a buddhatermészet egyetemességét kifejtő költői-filozófiai tanításban rejlik, hanem abban, ahogy az idősödő nő „jégruhában, fagyszoknyában”, a növényi-emberi lét metamorfózisait megjelenítő mozdulatokkal a szív felébredését célozza meg táncával.

A fordító

A szöveget az eredetivel egybevetette és színházi szempontból ellenőrizte Duró Győző. A szöveg az ORPHEUSZ KÖNYVKIADÓ *Nő-drámák* című, tíz darabot tartalmazó kötetében jelenik meg.

A nó színpada

1. Kagami-no ma, a tükörszoba
2. Agemaku, a fölemelkedő függöny
3. Hasigakari, a hídtút
4. Szan-no macu, a Harmadik Fenyő
5. Ni-no macu, a Második Fenyő
6. Icsi-no macu, az Első Fenyő
7. Kjógen-za, a kjógen helye
8. Kjógen-basira, a kjógen oszlopa
9. Kóken-za, a színpadi segéd(ek) helye
10. Kóken-basira, a színpadi segéd(ek) oszlopa
11. Kagami-ita, a tükördeszka, a színpad hátsó fala
12. Kirido-gucsi, a színpadmélyi tolóajtó
13. Ato-za, a hátsó színpad
14. Hajasi-za, a zenészek helye
 - a) Fue-kata, a fuvolás
 - b) Ko-cuzumi-kata, a kiskézidobos
 - c) Ó-cuzumi-kata, a nagykézidobos
 - d) Taiko-kata, a verődobos
15. Dzsiutai-za, az oldalszínpad, a kórus helye
 - e) A kórusvezető helye a HÓSÓ-, KONGÓ- és KONPARU-iskola szerint

A színpad rajzát RIGÓ TIBOR készítette

- f) A kórusvezető helye a KANZE- és KITA-iskola szerint
16. Kinin-gucsi, a nemesek ajtaja
17. Fue-basira, a fuvolás oszlopa
18. Site-basira, a site oszlopa
19. Mecuke-basira, a tájékozódási oszlop
20. Vaki-basira, a vaki oszlopa
21. Vaki-za, a vaki helye
22. Hon-butai, a fő színpad
23. Siraszu, a színpadot és a nézőteret elválasztó fehér kavicsáv
24. Siraszu-basigo, a kavicsávra vezető lépcső
25. Sómen, a nézőtérnek a fő színpaddal szembeni része, a „közönség”
26. Vaki-sómen, a nézőtérnek a fő színpad oldalára eső része, az „oldalközönség”
27. Naka-sómen, a nézőtérnek a fő színpad bal hátulról jobb előre futó átlója meghosszabbítására eső része

A SZÍNPADI UTASÍTÁSOKBAN SZEREPLŐ HELYMEGJELÖLÉSEK:

- A. Dzsó-za ('szokásos hely') – „a site oszlopánál/hoz”
 B. Daisó-mae ('nagy és kis [kézidob] előtt') – „a zenészek előtt/elé”
 C. Fue-za-mae ('a fuvola helye előtt') – „a fuvolás oszlopánál/hoz”
 D. Vakisó ('egészen oldalt') – „az oldalközönség előtt/elé”
 E. Sónaka ('egészen középen') – „a színpad közepén/re”
 F. Dzsütai-za-mae ('a kórus helye előtt') – „a kórus előtt/elé”
 G. Szumi ('sarok') – „a tájékozdási oszlopánál/hoz”
 H. Sósza ('egészen elől') – „a színpad elején/re”
 I. Vaki-za-mae ('a vaki helye előtt') – „a vaki oszlopánál/hoz”

SZEREPLŐK	HEGYI REMETE ASSZONY HELYBÉLI EMBER A BASÓFA SZELLEME	vaki ³ site ⁴ (az első részben) ai-kjógen ⁵ site (a második részben)
SZÍNHELY	Hegyi remetelak a Sószi (Hsziang-hszüi) folyó közelében, Kína Szo (Cu) tartományában.	

ÉVSZAK Ősz

Miközben a bevezető, **nanori-bue** („a fuvola bemutatkozása”) zenét játsszák, hegyes csuklyában (**szumi-bósi**), csíkos kimonóban, széles ujjú köntösben (**sikemizu-goromo**) a REMETE jelenik meg, kimonója nyílásában szútratekercs⁶ rejtezik. A hídúton a színpadra megy és középen megáll.

REMETE

nanori⁷ Kínai szerzetes vagyok, Szo tartományban, a Sószi folyónál, a hegyek között élek. Magamnál őröm a Lótusz szútra tekercsét és reggeltől estig, éjjel-nappal fennszóval imádkozom. Különösen ilyenkor, ősz derekán, a hold égi fényében vagyok fáradhatatlan éjszakai áhítataimban, de most valami szokatlant érzek. Ebben a borús évszakban senki sem él rajtam kívül a hegyek között, mégis éjről-éjre, a szútra éneklésének szüneteiben hallom, remete-kunyhóm körül jár valaki. Ha ma éjszaka is eljön, talán megtudhatom, ki az.

(A **vaki** oszlopához megy és leül.)

szasi⁸ Immár az alkonyi nap leszáll nyugaton,
az elhagyott völgyekben
mélyülnek az árnyak, halkul a madárkiáltás,
age-uta⁹ az éjszakai égen fénylőn, lassan,
az éjszakai égen fénylőn, lassan
emelkedik a hold fölfelé,
magányos kunyhóm csöndjében
hangosan olvasom a szent könyveket,
hangosan olvasom a szent könyveket.

A bevezető, *sidai* zenét játsszák. Az ASSZONY jelenik meg, végigmegy a hídúton, a *site* oszlopánál megáll, és a háttérfal, a *kagami-ita* felé fordul. Középkorú női maszkot (*fukai*) és parókát visel, ruházata festett aranymintás alsó kimono, mélyvörös brokát felső kimono (*ironasi karaori*), jobb kezében kristályszerkezből álló olvasót, bal kezében vizesvödrot tart.

ASSZONY

*sidai*¹⁰

A fenyőkön szél fut át, lehull a basó lombja,
a fenyőkön szél fut át, lehull a basó lombja,
a gyöngye szélben összetörnek a basólevelek.

(A közönség felé fordul.)

szasi

Repedt ablakomon át süvölt a szél,
lámpásomat kioltja,
a zsúpfödeles tetőt átdöfve
a holdsugarak álmomat elűzik.
Így kell töltsen az őszi éjszakákat,
elhagyatott hegyek mélyén?
Ugyan ki tudhatna rólam,
fáradt lépteim végéhez értem.

*szage-uta*¹¹

A szegény hegylakónak
sziklákön, fákon kívül nincs barátja.

age-uta

Színe láthatatlan,
a *Lótusz szútra* a virág rejtett szíve,
a *Lótusz szútra* a virág rejtett szíve,
ha szellemét nem ismered,
ölthetsz bár kínai brokátruhát,
a drágakő-ékszer sosem lesz tiéd.¹²

Darócruhám ujjá könnytől harmatos,
váltakozva forognak évek és hónapok,

(Néhány lépést tesz előre, letérdel, a vizesvödrot maga elé helyezi.)

de nem úgy, mint azok a régi őszök,
de nem úgy, mint azok a régi őszök.

(Visszamegy a *site* oszlopához és megáll. A REMETE feláll.)

REMETE

Miközben a szútra idézésébe merültem, félálomban, félébren látom, asszonyi alak áll a holdfényben. Ki van odakint?

ASSZONY

Én itt, a közelben lakom. A szútrával találkozni a legnehezebb,¹³ most hálátelve virágokat ajánlok fel, virágaimmal Buddhának hódolok.

Ha már rámtaláltál,
félelem nélkül kérhetem,
beléphetek-e konyhádba,
s hullhat-e rám szent szavaidból
az igazság harmata?

REMETE

Valóban csodálatos a szútra tanítása, de te nem mindennapi lény vagy, asszony, hogy engedhetnék konyhámba?

ASSZONY

Igazad van, tudom jól, de szellemünk mégis rokon:

ASSZONY

Csakugyan áldott ajándék. De hogyan válthatók meg a füvek és virágok?
Uram, kérlek, mondj erről többet nekem!

(Újra a közönség felé fordulva a REMETE a szútrát nézi.)

REMETE

A Gyógynövények példázata tanítja:
az ország földje, füvek és fák,
lelkes lények és lélektelenek,
mind az egyetlen valóság részei.

(Az ASSZONY felé fordul.)

ASSZONY

Szélvihar a szirteken,

REMETE

vízcsobbanás a völgyben,

ASSZONY és REMETE

Buddha útját hirdetik;
szívünk most áttetsző,
akár templomkút vize.

KÓRUS

age-uta

„A lámpást magunk mögé tesszük,
a hold felé fordulunk,

(A REMETE összetekeri a szútrát, és visszadugja a kimonójába.)

a lámpást magunk mögé tesszük,

a hold felé fordulunk,

ketten a leszálló éj kegyelmében.”¹⁷

A mestertől engedelmes szívvel fogadom

a szent szavak mély tanítását,

állhatatos hit mutatja az utat,

mely kivezet az Égő Házból.¹⁸

Zöld füvek, bíborszín virágok kitárulkoznak,¹⁹

az összes árnyalat és illat, számtalan növény,

füvek és fák mind

Buddha szent földjének részei,

Buddha szent földjének részei.

(Az ASSZONY föláll és a tájékozódási oszlop felé fordul. Körbejár a színpadon, és a site oszlopához megy.)

KÓRUS

rongi²⁰

Nem csodálatraméltó,

a látszatra együgyű asszony

szelleme elegendő,

az igazságot úgy ismeri,

mintha fehér selymet szálasna,

ASSZONY

nincs benne semmi kétely,

de a sötétséget

eloszlato hit fénye nélkül,

a halál útjain tévelyegve

már nem gondolhatná magáról, ő az, aki

a legnehezebbel

– Buddha törvényével –

találkozott.

KÓRUS

Valóban, a megközelíthetlent
a legnehezebb megközelíteni;

ASSZONY

emberként újjászületni nehéz,²¹

KÓRUS

megszégyenülve visszafordulok,

(Álarcát eltakarva áll.)

utamat a holdfény beragyogja,

(A közönség felé indulva lenéz, majd „fölteking a holdra”.)

árnyalakom a behavazott kertben

(Körülpillant.)

csalóka, akár

hó alatt a basólevelek.²²

(A site oszlopához megy.)

Hogyan tárhatnám fel a valót?

(Szembefordulva a közönséggel néhány lépést tesz előre.)

A templom harangja megkondul,

(Álarcát eltakarva hallgatózik.)

minden mulandó,

minden mulandó!²³

(Visszalép a site oszlopához, majd lassan kimegy.)

A HELYBÉLI EMBER csíkos kimonóban, ujjatlan köntösben, földet söprő szoknyanadrágban (*nagakami-simo*) és rövid karddal lép a színpadra. Megáll a *site* oszlopánál, és közli a REMETE-vel, azért jött, mert a szútrát szeretné hallgatni. A színpad közepén leül, és beszélgetni kezd a REMETE-vel, aki a „hó alatt a basólevelek” szavak értelméről kérdezi. A HELYBÉLI EMBER elmeséli a költő-festőről szóló történetet, aki egy behavazott basófát festett, és elmagyarázza, hogy annak levelei a nem-valóságosat, az irreális jelképezik. Miután mindezt elmondta, a hídútra megy, és leül a *kjógen* helyére.

REMETE

Az asszony azt mondta, alakja csalóka árnykép, akár hó alatt a basólevelek. Most kétségtelenül bebizonyosodott: bármily különös, de a basófa szelleme jelent meg előttem női alakban.

age-uta

A szútra csodáján tünődve,
a szútra csodáján tünődve,
egész éjszaka hálásan imádkozom, míg
a ragyogó hold fénylőn növekszik;
a basólevelek a szélben
a szent szavakat ismétlik,
a basólevelek a szélben
a szent szavakat ismétlik.

Mialatt a bevezető, *isszé*²⁴ zenét játsszák, megjelenik a BASÓFA SZELLEME, a hídúton keresztül a színpadra megy, és megáll a *site* oszlopánál. *Fukai* maszkot, parókát, festett aranymintás alsó kimonót, *csóken* táncruhát és széles, skarlátszínű szoknyanadrágot (*iro-ókucsi*) visel.

SZELLEM

Ó, ez a kert milyen elhagyatott látvány,
ó, ez a kert milyen elhagyatott látvány!
S én boldog, mert a Tündöklő Törvényt

tanulhatom;

ritka találkozás, mintha udonvirágra²⁵ lelnél,
bőséges eső öntözi a basó leveleit,
így hullott rám Szent Szavak égi harmata.
Nézz rám,

emberi alakot öltök,

(A SZELLEM a REMETE felé fordulva egy lépést tesz.)

isszé

én, ki átváltozásomban is csak virágtalan,

KÓRUS

harmatos, vén basó maradtam,

(Dobbant.)

mely állhatna bárhol másutt,

SZELLEM

kertben vagy árnyékos domb hajlatán.

(Körbetekint, majd a közönség felé fordul.)

REMETE

Az álom elkerül, párnám érintetlen,
látom, egy alak közelít felém,
arca, mint azé a másik asszonyé.
Lépj be! Ki vagy te?

SZELLEM

Szégyen, de nem ember. Valójában érzéketlen szellem vagyok,
asszonnyá változott basófa.

REMETE

Asszonnyá változott basófa,
de mi készítetted, hogy női alakot öltö?

SZELLEM

Ne csodálkozz! Nincs szabály, mely a teremtményeket megosztaná,

REMETE

föld, fűvek és fák,
öntudatlanul bár,

SZELLEM

az ég áldott harmatából isznak

REMETE

mind, érzők és érzéketlenek,

SZELLEM

ezért is változhattam át

REMETE

együgyű lénné.

SZELLEM

Egy asszony,

(Egy lépést tesz a REMETE felé.)

age-uta

KÓRUS

ki mégis mindig basófa marad,

(Az oldalközönség felé indul.)

a viharban lehullnak a basólevelek.
Ő maga tűnő harmat, az üröm közt
veszendő, kis rovarok zümmögnek,
a basó magányos szívében

(A színpad közepére megy.)

változatlan ősz lakik.

(Legyezőjét kinyitja.)

SZELLEM

Az élet megfoghatatlanságára gondolok,

(Legyezőjét fölemeli.)

KÓRUS

a szarvasról és a basólevélről szóló álmra,³¹
szarvaskiáltás hallatszik,
de nem ébreszti fel
az emberi szívet,

(A színpad elejére megy.)

a nyugati hegyek szólítják lelkeinket,
csak a hold követi, társtalan,

(„Fölnéz a holdra.”)

az őszi szél hangjaival

(A site oszlopához megy.)

az ember magára marad,
fölszál s lefekszik, mint
hajlongó bambuszszál,

(A tájékozódási oszlophoz megy.)

szellemem nyugtalan,
fölemel a tánc,

(Legyezőjét feje fölé tartva a zenészek elé megy.)

ruhaujjam forogva száll.

(A REMETE felé fordulva megáll.)

SZELLEM

Ma éjjel
az ezüst hold alatt

KÓRUS

jég a köpenyem,

(A site oszlopához megy.)

fagy a szoknyám,

(A SZELLEM dzso-no mait³² táncol.)

vaka³³

SZELLEM

nyüstfonál
és harmatszövet,

(Legyezőjét fölemeli.)

KÓRUS

ökörnyál vékony ruhám.³⁴

SZELLEM

Köpenyem vékony,

KÓRUS

köpenyem vékony basólevél ujja
oly örök és haláltalan, mint áldott,

oly örök és haláltalan, mint áldott
mennyei lányok szárnya.

(A tájékozódási oszlophoz megy.)

SZELLEM

Ruhám levélujjait legyezőként
lengeti a föltámadó szél,

(Bal ruhaujját fölemeli.)

KÓRUS

a basófa levélujjait forgatja,

(A zenészek elé megy.)

lengeti a szél,

(Legyezőjével hívón intve a színpad közepére megy.)

átfúj a karukajával,³⁵ ominamesível,³⁶ aszadzsival³⁷

(Körülpillant.)

sűrűn benőtt templomkerten,

(A zenészek felé fordul.)

a harmatcseppeken árnyként villan át,
a hegyek közt szél repül,

(A színpad elejére megy.)

a viharban hajlongó
fenyők közt eltűnik a nőalak,

(Két kézzel lefelé legyezve a színpad közepére megy.)

kitépett virágok és füvek sikoltanak,

(A site oszlopához megy.)

ezernyi kitepett virág és fű,

(Legyezőjét fölemelve kissé félrefordul.)

magában áll a basó,

levelei ronggyá szakadtak.

(Bal ruhaujját kifordítja, megáll, kettőt dobant.)

J E G Y Z E T E K

(Írta Kemenczky Judit és Duró Győző.)

1. *Musa Basjoo* – Japán déli részén található, a banánfához hasonló, széles, nagy levelű növény.

2. *Lótusz szútra* (*Hoke-kjó*) Japánban a Tendai szekta legfontosabb szakrális szöveggyűjteménye, Távol-Keleten a mahájána buddhizmus szútrái közül a legnépszerűbb és legnagyobb hatású. Szerzője és kora homályos. A Lótusz szútrát szanszkritből kínaira először *Dharmaraksza* (Csu Fa-hu) fordította le Kr. u. 286-ban. Ez a legrégebbi fordítás 10 kötetből áll, és azon belül 27 fejezeter tartalmaz. „A Csodálatos Törvény Lótusz Virágának Szútrája”, vagy „A Bódhisattva Egyetemes Erényéről Való Meditáció Szútrája”, „A Számtalan Jelentésű Szútra” Kínában és Japánban „A Háromszoros Lótusz Szútrája”-ként ismert.

A lótusz olyan életteli jelkép a buddhizmusban, mint a kereszténységben a kereszt, annak a tisztaságnak és igazságnak a szimbóluma, mely felülemelkedik a gonosziságon, úgy, ahogy a lótuszvirág emelkedik az iszapos, zavaros víz mélységeiből a magasba. Koszmosz értelmű a kinyilatkoztatott világ (koszmosz kerék), Visnu köldökéből kinövő virág, a központból, a napból kiáradó univerzum.

3. *Vaki* – a játék másodszerelője, hangsúlyozottan földi ember. Sosem visel maszkot.

4. *Site* – a nő-játék főszereplője (hol ember, hol szellem), parókás, maszkos, jelmezes színész játssza.

5. *Ai-kjógen* – a közjátékban szereplő komikus figura; funkciója a történetek összegzése (nevezhető narrátornak is).

6. *Szútra* – védikus tanítások, buddhista szent iratok, Buddha tanításainak gyűjteménye.

7. *Nanori* – bemutatkozás.

8. *Szasi* – a site és a kórus által parlando recitált ének.

9. *Age-uta* – „emelkedő”, recitált ének.

10. *Sidai* – bevezető jellegű, rövid énekelt vers.

11. *Szage-uta* – „ereszkedő” ének.

12. Célzás arra a példabeszédre, melyet a Lótusz szútra „Az Ötszáz Tanítvány Megkapja Buddhától a Jövőbeli Buddháságra Vonatkozó Bizonyosságot” című könyve tartalmaz.

A példázat elmeséli, hogy egy ember barátja házában vendégeskedve lerészegedett, majd elaludt. A vendégség után a házigazdát sürgős üzleti ügyei egy távoli vidékre szólították, de mielőtt elváltak volna, barátja ruhájába felbecsülhetetlen értékű drágakövet varrt. Az utóbbi a drágakövet rejtő ruhában egy másik faluba költözött, de annyira elszegényedett, hogy nehéz kétkézi munkával kereste meg mindennapi betevő falatját. Évek múltán a barátok újra találkoztak. Az egykori vendéglátó, barátja nyomorúságos állapotát látva, feltárta neki a drágakő titkát, amit ha megtalált volna, megmenekült volna a későbbi bajoktól.

A példabeszéd jelképe annak a drágakőnek, amely minden teremtményben „buddhatermészetként” rejtezik a megvilágosodás, a megszabadulás feltételeként.

13. Ez az összes buddhista szútrára vonatkozó magasztalás, melyet a szútraolvasás előtt mondanak: „Ez a legmagasabb, legmélyebb és legkiválóbb törvény, amelyre igen nehéz száz vagy ezer, vagy akár

tízezer korszakon (kalpán) át is rátalálni. Miután én láthatom, hallhatom és gondolhatom, ápolhatom magamban, megérthetem Buddha igaz szellemiségét." (A kalpa világkorszak, indiai időegység, egy Brahma-nap, azaz ezer jüga, 4320 millió földi év.)

14. „Egy fa árnyékában” (*Icsidzsü-no kage*) – Ha valaki egy fa alá kerül másvalakivel (együtt ülnek a fa alatt), az egy korábbi élet, régmúlt kapcsolat következményeként értelmezhető.

15. Idézet Tu Fu, 8. századi kínai költő tizenhatsoros verséből:

*Pusztá létemet közvetlen veszély fenyegeti,
más tartományban keresek menedéket;
így remélvén enyhíteni a bajt,
de minden utazást újabb kín követ...*

Ezután következnek az idézet: „Réges-régi...”

16. Eredetileg Po Csü-ji, 8-9. századi kínai költő verse. A Rosznan-hegy kínai Lu-san.

17. Po Csü-ji versének első fele így folytatódik:

*Hullott virágokon gázolva át
panaszoljuk ifjúságunk eltűnt tavaszát.*

18. A *Lótusz szútra* példabeszédeinek egyike a *Kataku*: az Égő Ház példázata. E három világ mind veszélyekkel teli, akár a lángolva égő ház, és sórnű szenvedésekkel zsúfoló. A példabeszéd: Egy gazdag ember pompás, nagy házának csak egyetlenegy kijárata volt. Egy alkalommal hirtelen tűz ütött ki, és gyorsan terjedt szét az egész házban. Gyermekei, nem tudván a tűzről, nyugodtan jártak szettek a ház leghátsó szobájában. A férfi nagy hangon így kiabált nekik: „Csodálatos játékot találtam számotokra, egy kocsit, ami elé kecskét, özet és bivalyt fogtak. Lássam, hogy szaladtok, miért nem futtok sebesen, még gyorsabban!”

19. Közismert zen-buddhista mondás, miszerint a reális és a tündökletes – a fenomen – igazából azonosak. Szu Tung-po, 11. századi kínai költő írja:

*Zöldek a fűzfák és rózsaszínűek a barack virágai;
igaz valójukban mutatkoznak meg.*

20. *Rongi* – „párbeszéd” ének a site és a kórus között.

21. Ismert buddhista szólás, miszerint rendkívül nehéz emberi alakban újjászületni, mivel az emberi lét megszámlálhatatlan korábbi jöttel eredménye, és még a mennyei születésnél is jobb, mivel az utóbbi mentes az embert sújtó szenvedésektől, „könnyű étellel” jár, míg az állandó szenvedés és bánat fölébreszti a lélekben a megváltás utáni vágyat.

22. Utalás a Vang Vej, 8. századi kínai költő-festővel kapcsolatos anekdotára, miszerint a télies, hóval fedett tájba zöld levelű basófát festett. Itt a zöld levelzet a hősnő csalóka látszatalakjára vonatkozik, aki ugyanúgy nem igazi ember, ahogy a lombhullató basófának sem lehetnek télen zöld levelei.

23. A buddhista templomokban napkeltekor és napnyugtakor harangoznak, figyelmeztetvél az emberi világ mulandóságára.

24. *Isszé* – „egyhangú” ének; az előtörténetet mondja el.

25. Szanszkrit nevén *udumbara*; mitikus növény, amely csak egyszer virágzik minden 3000 évben. Ezer évbe telik, amíg bimbót hajt, újabb ezer évbe, amíg a bimbó kifeszlik, s ezer évig pompázik a kinyílt virág. Azt jelképezi, milyen ritkán jelenik meg egy buddha ebben a világban.

26. A régi Japánban a *cukusza* nevű fű (*Commelina communis*) virágából nyertek egy bizonyos halványkék színt, ezért is nevezték ezt virágszínnek. Ez a szín egyébként gyorsan kifakult.

27. *Kuri* – rövid, dallamos, erős érzelmi hatású kórusének.

28. Egy 12. századi kínai zen-apát mondása: „Egy porszemben jelen van az egész világegyetem. Egyetlen másodperc törtrésze alatt érthető meg az egész világ.”

29. Az *Ódzsü-kösikiban* (Szertartás, melyben a »Tiszta Földön«, Amida Buddha paradicsomban üdvözülteként való újjászületéséről könyörögnek) található idézet: „Ha csak egyetlen bimbó is kippattan és virágba borul, mindenütt kitavasodik. Ha csak egyetlen elme törekszik az igaz útra, az egész világ úttá válik.”

30. *Kusze* – a kórus által recitált ének, a nő-játék központja: ezalatt mutatja be a *site* a dráma esszenciáját tartalmazó táncot.

31. Utalás egy történetre, amely a taoizmus egyik kánonjának számító, *Lie-ce* című könyvben található. E művet a 2. században állította össze egy régi kínai filozófus, akinek életrajzi adatai nincsenek, így lehetséges, hogy egyike Csung-ce kedvelt megszemélyesítésének.

A SZARVAS. ÁLOMBOLYONGÁS

Egy cseng-beli ember kiment a pusztába, hogy tűzifát gyűjtsön. Hirtelen egy felriasztott szarvasra talált, melyet elfogott, leütött és megölt. Hogy senki se találhasson rá, egy gödörbe rejtette, és ágakkal, gallyakkal fedte be. Nem tudott hová lenni nagy örömben, de ekkor hirtelenjében elfelejtette, hogy hová is rejtette zsákmányát. Így mindezt csupán álomnak tartotta. Hazafelé menet hangosan elismételte magának különös élményét, amit egy másik ember kihallgatott, megjegyezte a hallottakat, és rátalált a szarvasra.

Miután hazaérkezett, így szólt a ház asszonyához: „Nemrég egy rősegyűjtő álmában egy szarvast ejtett el, de nem tudta, hol történt mindez. Én viszont rátaláltam a helyre, az az ember igaz álmodhatott.” A ház asszonya ezt válaszolta: „Valójában te álmodban láttál egy rősegyűjtőt, és így találtál rá a szarvasra. Hogy jönne ide egy rősegyűjtő? A valóságban te találtál egy szarvast, így a te álmod bizonyult igaznak.” A férfi így szólt: „Kezemben tartom a megtalált szarvast, miért is kellene tudnom, hogy ő, avagy én álmodtam?”

A rősegyűjtő hazament, és nem mérgeződött vesztesége fölött. Ugyanezen az éjszakán igaz álmod látott a helyről, ahová a szarvast rejtette, és álmában meglátta a szarvas megtalálóját. A következő reggel utánament annak, amit álmodott, és igaznak találta. Addig harcoltak az igazukért, míg végül az ügy bírót elé került. A bíró így szólt: „Először találtál rá a szarvasra, és tekintetted után mindent hamis álomnak, vagy igaziból álmodtad, hogy szarvasra találtál, és aztán vélted hamis ténynek? Az a másik valóban a te szarvasodra talált-e, és azt vitte-e magával, amiért most egymással csatároztok?” A ház asszonya kijelentette és megerősítette, hogy bár az az ember álmában látta a férfit és a szarvast, de senki sem talált rá.

A szarvas azonban kézzelfoghatóan ott volt, és a bíró úgy ítélkezett, hogy vágják kettőbe, azaz felezzék meg, és hozzák az ügyet Cseng hercegének tudomására. Cseng hercege ezt mondta: „Óhó, ez a bíró álma, hogy a két ember szarvasát elossza!” És a birodalmi kancellárt kérdezte meg az ügyben. A birodalmi kancellár így szólt: „Hogy mindez álom volt-e vagy sem? Álom az, amiről nem lehet eldönteni az igazat, és amiről én magam sem dönthetek. Hogyha valaki eldönthetné, mi volt az álom és mi a valóság, azt csak és egyedül a sárga föld bölcs Ura, azaz Kung Kiu (Konfuciusz) tehetné. De nincs egyetlen Ura sem a sárga földnek, és Kung Kiu sincs többé: ki dönthetne hát? Legyen tehát úgy, ahogy arról a bíró ítélkezett.”

32. *Dzsü-no-mai* – csak zenével kísért, nők által előadott lassú tánc.

33. *Vaka* – a finálé verse: klasszikus, 31 morás versformában; a *site* recitálja.

34. Idézet *Fudzsiwara-no Szekiönak* a *Kokinsüban* („Régi és modern idők gyűjteménye”, 905 vagy 914) található verséből:

*Az őszi domb brokátöltözete
jégköpeny és harmszövet,
nehéz megszöni, darabokra hull,
hisz oly törekeny anyagú.*

35. *Themeda triandra* – sásszerű, közönséges mezei fűfajta.

36. *Patrimia scabiosaefolia* – ősszel virágzó, kis sárgafürtű növény. Zeami nő-drámát írt róla.

37. *Gramineae imperata* – alakjában a rizshez hasonlító, de annál ritkábban növekvő és rövidebb szárú, igen kis virágzatú növény.

Norman Hampson A francia forradalom „tanulságai”

Az is az idők jele, és azt hiszem, eléggé sajnálatos jele, hogy szakmai tekintélyem maradványai miatti aggodalmam arra indított: idézőjelet tegyek ki a címben. Manapság nem hiszik, hogy a történelemnek tanulságai lennének. „A történelem tanulmányozása során innovatív felfedezésekre kerül sor a realitás szimbolikus konstrukcióinak körében.” „Nagy erejű, új interpretációs paradigmák megjelenésének” lehetünk tanúi. Maga a California Egyetem kiadóvállalata jellemezte a helyzetet e homályos és nem túlzottan elegáns kifejezésekkel, de igen sok hivatásos történész is egyetértene ezzel. Az intelligens laikusok viszont – attól tartok – egyáltalán nem, és ha a történészek nem jutnak el ehhez az olvasóközönséghez, akkor már nem is olyan fontos, amit egymásnak mondanak. A történetírás csak akkor tesz szert jelentőségre, amikor a nem-történészek számára is fontossá válik. Lehet, hogy reménytelenül ódivatúnak tűnők, de igen meglepne, ha érdekelnék őket „a realitás szimbolikus konstrukciói”. A történelemtől ők mindig tanulságos mesét várnak. Meg is szokták ezt kapni, és a történészeket, akik szerint ennek vége, az a veszély fenyegeti, hogy elszakítják önmagukat a kortárs valóságtól.

A „mese” nemzedékenként változik, ahogy a kutatási eredmények sokasodása megcáfol bizonyos dolgokat, amelyeket valaha nyilvánvalónak tekintettek, és új szálakat sző a régi szövedékbe. Az erről folytatott viták természetesen a szakértőkre tartoznak. Az ő feladatuk a hamisítások feltárása, valamint a tény és a valószínűség elkülönítése olyan kritikai dialógus eszközeivel, amely csak a beavatottak számára érthető. Nem kell azonban építésnek lennünk ahhoz, hogy megcsodálhassuk az épületeket, és ha a végterméket kizárólag a szakértők képesek megérteni és értékelni, akkor valami baj van.

Jelenleg nem a „mese”, hanem a „tanulság” érdekel. Elő pillantásra úgy tűnhet, hogy magából a meséből kell következnie, mint a Hamupipőke vagy más tündérmesék esetében. A gyakorlatban azonban a dolgok nem ilyen egyszerűek. Minden történész két korszak talaján áll, az egyiket tanulmányozza, a másikban pedig él. Amit olvas, annak a nagy részét a köztársasági Rómában, a reneszánsz kori Perugiában vagy az általa vizsgált bármely korszakban és korszakról írták, ő maga azonban Gorbacsov és Thatcher világában él. A skizofrénia elkerülhetetlen: a történész a je-

lenben élve néz a múltra. Minden generáció kizárólag saját jelenkori előítéletein keresztül vizsgálhatja a történelmet. Nem a párhuzamok kereséséről van szó: különböző társadalmak között sohasem lehet pontos párhuzamokat vonni. Ebben az értelemben a „történelem tanulságai”, amelyekre a nem-történészek saját céljaik érdekében hivatkozni szoktak, rászolgálnak a Henry Ford szájába adott, erőteljes kijelentésre.* A múlttal kapcsolatban az a legfontosabb, hogy miért történtek a dolgok úgy, ahogy megtörténtek, s mit jelentenek a számunkra. Mindez azonban megítélés dolga, s a legmeggyőzőbbnek tűnő válaszok nemzedékről nemzedékre változnak, e nemzedékek félelmeinek, reményeinek, előfeltevéseinek és hiedelmeinek megfelelően. Ennek is meg lehet írni a történelmét. Vagyis a „tanulság” eldöntése a jelenre vár, a „mesét” pedig azok az emberek írták, akikkel az esemény ténylegesen megtörtént.

A „tanulsággal” kapcsolatos, változó eszmék mindazonáltal némi hatással vannak a „mesére” is. Bizonyos értelemben függetlenek egymástól: Napóleon még a leginnovatívabb történelemértelmezés szerint sem nyerheti meg a waterlooi csatát. Ugyanazt a mesét azonban több szempontból is el lehet mondani. A *Hamletet* Shakespeare beszámolójához hűen is át lehetne írni Claudius, Ophelia vagy a dán–norvég kapcsolatok nézőpontjából.

Most a francia forradalom számunkra érvényes tanulságaival foglalkozom. Ez felment az alól, hogy mélyebben belebocsátkozzam a forradalom történetének történetébe, napjaink intellektuális közvéleményének eredetéről azonban mégis szükség lenne néhány szót ejteni. E század első felében egy önmagát szélesebb értelemben marxistának nevező sajátos ortodoxia határozta meg, hogyan interpretálja forradalmukat a francia történészek többsége. Ezen ortodoxia magában foglalta azt a hiedelmet, hogy a történelmi változást, legalábbis a fő vonalaiban, örök érvényű törvények szabják meg. A különféle események vagy eseménysorozatok tehát, mint a francia forradalom is, egyedi megnyilvánulásai egy egyetemes folyamatnak, és csak e folyamat természetének megértésével lehet megmagyarázni az eseményt, és elhelyezni egy szélesebb összefüggésrendszerben. A hatvanas években megkérdőjelezték ezt az elméletet, s azóta, legalábbis eredeti formájában, összeomlott. Ez persze nem azt jelenti, hogy a marxizmust mint történelemfilozófiát megcáfolták volna. Nyilvánvalóvá vált viszont, hogy meglehetősen mechanikus módon alkalmazták, s ezért eredményeit meg lehet cáfolni. Más szóval: eltorzították a „mesét”, hogy összeilleszthető legyen a „tanulsággal”.

Norman Hampson a Yorki Egyetemen az újkortörténet professzora. Főbb művei: *A Social History of the French Revolution* (1966), *The Life and Opinions of Maximilien Robespierre* (1974), *Danton* (1978), *Saint-Just* (1991). Az írás a *The Impact of the French Revolution on European Consciousness* című kötetben jelent meg (szerk. H. T. Mason és W. Doyle. Brunswick Road, UK–Wolfeboro, N. H., 1989, Alan Sutton).

* Az ismert nagyiparos állítólag így vélekedett: „A történelem zaggyvaság.” (History is bunk.) – A ford.

Avákuumot, amely e sajátos marxista történetírás elhalásával keletkezett, még egyetlen újabb ideológiai konszenzus sem töltötte be. Nem mintha híjjával lennénk az „innovatív felfedezéseknek a realitás szimbolikus konstrukcióinak körében”, de ezek nem hagyományozták ránk a forradalom általánosan elfogadott, globális interpretációját. Ez egyes történéseket arra bátorított, hogy a forradalom jelentőségét – „tanulmányait” – magában a forradalomban keressék, s e forradalmat ne valamely egyetemes törvény megnyilvánulásának, hanem rendkívüli törekvések és konfliktusok korszakának tekintsék. Ez nem jelenti azt, hogy teljesen egyedi lett volna, abban az értelemben, hogy semmihez sem hasonlított, ami korábban vagy később megtörtént. Az egyetemes történelmi törvények létezésének tagadása senkit sem akadályoz meg a társadalmi viselkedésmód visszatérő mintáinak felismerésében. Vagyis a „mese” nemcsak egy izgalmas történet, hanem beszámoló egy bizonyos társadalomnak egyes szélsőséges stresszhelyzetekre adott válaszáiról. Ebből következtetéseket vonhatunk le arról, hogyan reagálhatnak más társadalmak hasonló helyzetekre, milyen a politikai hatalom természete válság idején, és milyen összefüggések vannak az eszmék, a társadalmi struktúrák, valamint a politikai akciók módosító vagy eltorzító kényszerűségei között.

Ami itt következik, nyilvánvalóan személyes állásfoglalás. Lesznek, akik más eseményeket választottak volna ki,

és más következtetéseket vontak volna le belőlük. Mivel ugyanabban a történelmi környezetben élünk, remélem, hogy ezen különbségek elég erősek lesznek dialógus létrehozására, de nem lesznek olyan hangsúlyosak, hogy kizárják a kölcsönös megértést.

Első „tanulmányom” a következő: a francia forradalmat nem egy forradalmi ellenzék ereje vagy az ellenőrizhetetlenné váló feszültségek robbantották ki, hanem a kormányzat működésképtelensége. Más szavakkal: a forradalom nem valamely „forradalmi helyzet”-nek volt a következménye, hanem a király és miniszterei által elkövetett, elkerülhető hibáknak.

Ezzel nem tagadjuk, hogy több tényező is hozzájárult az állam gépezetének elkopásához. Az isteni hatalmú egyház és a felkent király hagyományos tekintélyét fokozatosan aláásta a felvilágosodás néven emlegetett szellemi mozgalmak racionalizmusa. A felvilágosodás filozófusainak többségét nem a politika érdekelte elsősorban, akiket pedig igen, azok eltérő módon képelték el a változtatásokat, de valamennyien közreműködtek annak az eszmének a diszkreditálásában, hogy a királyi hatalom a hagyományokon vagy az isteni elhivatottságon alapulhat. Ettől kezdve a közhasznosság szempontja alapján kellett igazolni, s ezért bűnbakká is vált valamennyi rossz termés és gazdasági visszaesés idején. Az alattvalói hűség feltételelessé vált, s ezt maga a király is szentesítette, amikor dekrétumai előszavá-

Ö V A L A T T

Alekszandr Szolzsenyicin Emlékbeszéd Vendée fölött, a felkelés emlék- művének felavatásakor

Tisztelt Polgármester Úr!

Kedves vendée-iek!

Kétharmad évszázaddal ezelőtt, még kisfiúként, lelkesedéssel olvastam a könyvekben a vendée-iek bátor és elkeseredett felkeléséről, de soha még csak nem is álmodhattam, hogy öregkoromban abban a megtiszteltetésben lesz részem, hogy én avathatom fel a felkelés hőseinek és áldozatainak emlékművét.

A felkelés óta immár húsz évtized telt el, s azóta a felkelés és vérbe fojtását más és más korban, más és más országokban mindig másképp látták. Ami azt illeti, a történelem eseményeit soha nem értik meg igazán az események hevében, hanem csak amikor az idő lehűti a szenvedélyeket. Soká nem akaródzott megérteni és elismerni, amit pedig haldoklók, sőt eleve nem megégetettek torka kiáltott: e dolgos vidék parasztjai, akikért állítólag a forradalmat csinálták, s akiket ez a forrada-

lom a végső elnyomatásba és megaláztatásba taszított, felkeltek ellene!

Azt, hogy minden forradalom szabadjára engedi az emberben lappangó őseMBERI barbár ösztönöket, az irigység, a harácsolás és a gyűlölet sötét erőit, túlságosan nyilvánvaló volt már a kortársak számára is. Szörnyű árat fizetett velük az a tömegpszichózis, amelynek közepette, aki szót emelt, vagy akár csak mérsékeltnek mutatkozott, már bűnösnek nyilvánították. A huszadik század igen-igen elhomályosította az emberiség szemében a forradalomnak azt a romantikus dicsfényét, amely a 18. században még teljes erővel ragyogott. Fél századok és századok távolából az emberek saját kárukra egyre inkább meggyőződtek arról, hogy a forradalmak szétrombolják a társadalom szerveségét; tönkreteszik az élet természetességét; elpusztítják a lakosság legkülönbébb elemeit, és teret nyitnak a legrosszabbak előtt; hogy semmiféle forradalom nem képes gazdaggá tenni az országot, csak egy maroknyi lelkiismeretlen ügyeskedőt, az ország egészének viszont csak számtalan halált, általános elszegényedést hoz – a legrosszabb esetben pedig a nép tartós elkorcsosulását okozhatja.

Ami azt illeti, maga a „revolúció” szó a latin *revolvere* szóból ered, ami azt jelenti: „visszafordulni”, „visszatérni”, „újra megpróbálni”, „ismét felszítani”, legjobb esetben is „felforgatni”. Manapság a világban ha egy forradalomhoz hozzáragasztják a „nagy” szót, nagy óvatossággal és sokszor keserűen teszik.

Ma már egyre tisztábban látjuk, hogy az oly hön áhított szociális hatás – összehasonlíthatatlanul kisebb áldozatokkal és általános elvadulás nélkül – normális, evolúciós fejlődéssel valósulhat meg. Tudni kell türelmesen jobbtáni azt, amink a mindenkori mában van.

Elhangzott Vendée-ban, 1993. szeptember 25-én.

ban támogatást kért, és – amint ezt Tocqueville oly régen kimutatta* – olyan problémákra hívta fel a figyelmet, amelyeket képtelen volt megoldani. A felvilágosodás megnövelte az elvárásokat, és olyan látszatot keltett, mintha Franciaország valamennyi gondját el lehetne oszlatni az alkotmányos algebra vagy a gazdasági geometria eszközeivel, de nem volt forradalmi ideológia, inkább olyan emberek ideológiája, akik a körülmények hatására kénytelenek voltak forradalmárokká változni.

A „felemelkedő burzsoázia” folytatta az emelkedést – a nemesség soraiba –, ahogy ezt nemzedékek óta tette. Semmi nyoma annak, hogy a tizenharmadik század második felében jelentősen megváltozott volna a társadalmi felemelkedés e gépezetének a működése. Azok voltak a sikeres polgárok, akiknek sikerült igazodniuk a rendszer kínálta lehetőségekhez. A rendszert pedig nem érezhették különösebben igazságtalannak. Ha rangot akartak, reménykedhettek benne, hogy meg tudják vásárolni. A politikai hatalomból való részesedésre pedig senkinek sem volt lehetősége tucatnyi udvari főnemesen kívül, s e szempontból a polgárság semmivel sem volt rosszabb helyzetben a vidéki nemességnél.

A forradalmat az a tény robbantotta ki, hogy a kormány adóbevételei nem tudtak lépést tartani növekvő kiadásai-

* Alexis de Tocqueville *A régi rend és a forradalom* című könyvéről van szó, magyar fordítása előreláthatólag 1994-ben jelenik meg. – *A ford.*

val. Akár a túlzásba vitt kölcsönzésnek, akár a pénzügyi ügyeskedésnek tulajdonítjuk ezt, mindenképpen politikai hibák következménye volt. A deficit bírta rá a kormányt az egyik engedmény után a másikra, s végül rákényszerítette a rendi gyűlés összehívására. A társadalom különböző testületei készen állva lesték az alkalmat, amikor végre kicsikarhatják a monarchiától a száz éve megtagadott engedményeket, erejük azonban inkább következménye volt a deficitnek, mint oka.

Ami 1787 előtt hiányzott, az a radikális politikai ellenzék volt. Maga a monarchia természete zárta ki ennek a lehetőségét. A király és minisztereinek irányítása alatt álló, viszonylag centralizált bürokrácia az erő és a stabilitás látszatát keltette. Lehetetlenné tette az inkább alattvalóknak, mint állampolgároknak tekintett emberek politikai fellépését, tagadta a politikai nézeteltérések legitimitását, és megfosztotta a helyi előkelőségeket attól a regionális hatalomtól, amellyel Angliában rendelkezhetek volna. Amíg működött, képes volt felkelteni a mindentudás és mindenhatóság látszatát, legalábbis azok szemében, akik nem vettek tudomást a miniszterek, valamint a parlamentek** és a tartományi rendi gyűlések közötti alkudozásról. 1789-ben ez a bürokrácia nem a forradalmárok foglya lett, hanem egyszerűen felbomlott. Egy pénzügyi válság és egy száz halálos áldozatot sem követelő párizsi felkelés elegen-

** A forradalom előtti Franciaországban a legfelsőbb törvényszékeket nevezték parlamenteknek. – *A ford.*

Hiú remény abban bízni, hogy a forradalom képes jobbá tenni az emberi természetet, márpedig az önök forradalma – a mi orosz forradalmunk meg különösen – nagyon bízott ebben. A francia forradalom a „szabadság, egyenlőség, testvériség” belsőleg ellentmondásos, teljesíthetetlen jelszavának jegyében folyt. De a társadalmi életben a szabadság és az egyenlőség kizárja egymást, szemben áll egymással: a szabadság ugyanis szétrombolja a szociális egyenlőséget, éppen ez a szabadság; az egyenlőség viszont elnyomja a szabadságot, másképp el sem lehet élni. A testvériség nem is ebbe a családba tartozik, és csak úgy csapódott hozzá, szárnyas toldalekként a jelszóhoz: az igazi testvériség nem társadalmi, hanem csakis lelki eszközökkel érhető el. Aztán a hármass jelszóhoz negyedikként fenyegetően hozzátették: „vagy halál!”, s ezzel már eleve megsemmisítették amazok egész értelmét.

Egyetlen országnak sem kívánok soha „nagy forradalmat”. A 18. századi forradalom csak azért nem pusztította el Franciaországot, mert közbejött Thermidor. Az orosz forradalomnak viszont nem volt megfékező Thermidorja, feltartóztathatatlanul el is sodorta népünket a végveszélyig, a szakadékig, a pusztulás mélységeiig.

Sajnálom, hogy nincsenek itt ma olyan szónokok, akik hozzátennék a maguk mondanivalóját mindarról, amit Kína, Kambodzsa, Vietnam mélyében átéltek, arról, milyen árat követelt a forradalom tőlük.

Úgy gondolom, a francia forradalom tanulságai éppen elegendők lettek volna, hogy a mi orosz racionalistáink, „népboldogítóink” tanuljanak belőle. De nem tanultak! – Oroszországban minden még förtelmesebben, és összehasonlíthatatlanul nagyobb méretekben játszódott le. A francia forradalom

számos kegyetlen kilengését hű tanítványként ismételték meg Oroszország testén a leninista kommunisták, internacionalista szocialisták – csakhogy az ő szervezetségük és rendszerességük sokkalta magasabb fokú volt, mint a jakobinusoké.

Thermidorunk nem volt, de – s erre büszkék vagyunk – Vendée-nk volt, sőt nem is egy. Ilyenek voltak a nagy parasztfelkelések: az 1920–21-es tambovi, az 1921-es nyugat-szibériai. Tudomásunk van egy ilyen epizódról: bocskoros paraszti tömegek bunkósbotokkal és vasvillával vonultak Tambov ellen, a szomszédos falvak harangzúgása közepette. Géppuskatűzzel lekasabolták őket. A tambovi felkelők tizenegy hónapig tartották magukat, pedig a kommunisták páncélautókkal, páncélvonatokkal, repülőgépekkel támadtak, túsul ejtették családtagjaikat, s már a mérges gázok bevetésére készültek. Aztán ott voltak még nálunk a kommunizmus engesztelhetetlen ellenségei, az urali, a doni, a kubanyi, a tyereki kozákok, akiknek ellenállását népiértő vérfürdőbe fojtották.

Ma, amikor részt vehetek a hős Vendée emlékművének felavatásán, képzeletben magam előtt látom azokat az emlékműveket is, amelyeket majd valamikor Oroszországban fognak állítani, a kommunista fenevaddal szembeni orosz ellenállásunk emlékére. Együtt éltük át önökkel ezt a terrorizmussal áthatott huszadik századot, mely megrendítő betetőzése volt ama 18. században megálmodott progressziónak. Úgy gondolom, egyre többen lesznek azok a franciák, akik növekvő megértéssel és büszkeséggel fogják emlegetni és méltányolni az önfeláldozó vendée-i ellenállást.

FORDÍTOTTA SOPRONI ANDRÁS

dő volt ahhoz, hogy az egész építmény összedőljön. Összeomlott, és az ország ott állt magára maradva.

A forradalmárok nem megragadni akarták a hatalmat, hanem úgy találták, hogy az ölükbe hullott. Amíg ellenzékben voltak, egységesen követelték a régi rend módosítását. Amint a rend összeomlott, kritikusi megkésve ismerték fel a régi kormányformának azt az érdemét, hogy mégiscsak képes volt megteremteni az egység és törvényesség szimbólumát. Lehetetlen volt olyan utódot állítani „Lajos, Isten kegyelméből Franciaország és Navarra királya” helyére, akit mindenki elfogadott volna. Mindazoknak, akik bármely fenntartásokkal is, de többé-kevésbé engedelmessé váltak XVI. Lajosnak, eszük ágában sem volt egymásnak engedelmeskedni.

Mindennek, úgy gondolom, az lehet a tanulsága, hogy a forradalmak többet köszönhetnek a kormányzatok gyengeségének, mint a forradalmárok erejének. Más szavakkal: a forradalom inkább lavínára hasonlít, mint robbanásra. Közvetlen okai véletlenszerűek is lehetnek, de amint megindult, egyre jobban nekilendül, s hamarosan semmilyen emberi erő sem lesz képes megállítani azt, amit el sem kellett indítani.

És ezzel el is érkezünk második „tanulságunkhoz”: maga a politikai folyamat – különösen, ha forradalmi szabályok irányítják – teszi lehetetlenné, hogy megoldást találjanak bizonyos politikai problémákra. Az 1789. év júliusi válságának az a legfontosabb eseménye, ami nem következett be. Nem volt döntő erőpróba, amely után a győztesek szabadon rákényszeríthették volna akarataikat a legyőzöttekre. A király összegyűjtött Párizs körül egy kisebb hadsereget – majd széteszlatta anélkül, hogy felhasználta volna. Ezután mindkét oldal eljátszotta, hogy a válság csak félreértés eredménye, és bizonyos szempontból ez igaz is volt. A király készen állott arra, hogy alkotmányos uralkodó váljék belőle, bár megvoltak a saját elképzelései arról, hogy mit is jelent ez. Az alkotmányozó nemzetgyűlés valamennyi képviselője meg volt győződve róla, hogy Franciaországnak monarchiának kell maradnia. Politikai téren – a vallás nem tartozott ide! – a társadalom mindhárom rendje, papság, nemesség és közrendűek, egyetértett abban, hogyan kell átalakítani Franciaországot. A képviselőknek adott „panaszfüzetekben” és követulásokban rengeteg a közös vonás. A teendőkről vallott eszméiket és elveiket tekintve a képviselők sokkal jobban egyetértettek egymással, mint a mai brit politikai pártok tagjai. Az egymás iránti bizalmatlanságig, majd a gyűlöletig és félelemig egy taktikai kérdés juttatta el őket: hogyan kell bánni a királlyal?

A képviselők túlnyomó többsége egyetértett volna abban, hogy az alkotmányos monarchia lényegi sajátossága a szuverenitás megosztása, ami egyben a királyi vagy népi hatalommal való visszaélést is megakadályozza. A végrehajtó hatalom a király fennhatósága alá tartozott; ő volt a nemzeti egység megtestesítője, és az ő feladata volt a belső rend megőrzése, valamint az ország védelme a külső támadástól. A nemzetgyűlésnek királyi vétóval ellensúlyozott törvénykezdeményezési joga volt. Az adózás feletti ellenőrzésével meg tudta akadályozni, hogy a király olyan politikát folytasson, amelyet a gyűlés nem helyesel. Ezekben az elvekben mindenki egyetértett. A képviselőket azonban megosztotta az elvek érvényesítésének problémája. A jobb-

oldal ahhoz ragaszkodott, hogy a királyt fel kell ruházni az alkotmányos szerepének eljátszásához, és főleg a rend és törvényesség fenntartásához szükséges hatalommal. Végül is jelezte együttműködési készségét, amikor lemondott elvileg abszolút hatalmáról, s ha azt akarják, hogy őszintén fogadja el a neki szánt csekélyebb szerepet, ki kell engedni nekik a kormányzás feladatát. A baloldal alig tudott hinni csaknem vértelen győzelmében. Képviselői „aristokraták összeesküvések” hírével riogatták egymást. Oly régóta harcoltak már a „miniszteri despotizmus”-nak nevezett jelenség ellen, hogy még a saját soraikból kiválasztott miniszterekről sem tudták elhinni, hogy nem akarnak „despoták” lenni. Ők úgy látták, hogy elsődleges feladatuk a forradalmat aláadni próbáló végrehajtó hatalom elleni védekezés. Ez azt jelentette, hogy ellenségnek tekintették a minisztereket, és megfosztották a királyt a királysága feletti hatalomtól arra az időre, amíg az új alkotmány el nem készül, és a forradalmat olyan biztonságosan körbe nem sáncozzák, hogy nyugodtan felruházhatják a végrehajtást a rendszer működtetéséhez szükséges hatalommal.

Mindkét nézet elég elfogadható volt ahhoz, hogy az érvekben hinni akarókat meggyőzze, de mindkettő tagadta a másikat. A baloldal semmilyen kockázatot sem akart vállalni, a jobboldal pedig megállapította, hogy ha nem bíznak a király és miniszterei jó szándékában, előbb-utóbb a forradalom ellenfelei lesznek. Hamarosan mindkét oldal önigazolós mítoszokká egyszerűsítette le ellenfelei nézeteit. A jobboldal meggyőzte magát, hogy valójában republikánusokkal áll szemben, akik minden hatalmat a gyűlésre akarnak ruházni, s ellenfeleik megfélemlítése érdekében elfogadják, ha nem éppen ők szítják az utcai zavargásokat és a fegyveres erők lázadását. A baloldal elhitte, hogy royalista gavallérokkal áll szemben, akik régi kiváltságaik helyreállításáért vagy hivatalok reményében készek veszélyeztetni 1789 győzelmeit. Kezdetben egyik megállapítás sem volt igaz, de hamarosan önbeteljesítő jóslatoknak bizonyultak, s az anarchiára vagy az ellenforradalomra való hivatkozással mindkét oldal képzelenné vált a kompromisszumra. A szakadék végül áthidalhatatlannak bizonyult. A jobboldal, amely általában kisebbségben volt, a *politique de pire-re** szánta el magát, és helyeselni kezdte azt az abszurd elképzelést, hogy a rend helyreállításához az anarchián át vezet az út.

Úgy gondolom, mindennek az a „tanulsága”, hogy a parlamentáris politizálás során erős a készletés a politikai nézetek egymással élesen szemben álló módon történő dramatizálására. Lehet, hogy ez a politizálás legveszélyesebb módja, de ennek is megvannak a maga kockázata, főleg forradalom idején, amikor oly sok új dolgot kell végrehajtani, akiket pedig megbíztak ezzel, tapasztalatlanok, hajlamosak a pánikra, el vannak telve saját igazukkal, s készek szó szerint venni ellenfeleik ékesszólását. Azok az emberek, akiknek tényleges szándékai lehetővé tennék a kompromisszumot, el is pusztíthatják egymást, nem azért, amilyenek, hanem mert mindkét oldal meggyőzte önmagát, hogy a másiknak milyennek kell lennie.

* „A legrosszabb politikája”, vagyis a „minél rosszabb valami, annál hamarabb vége lesi” elképzelése. – A ford.

A francia forradalom más módon is példázta ezt a valóság és a hiedelmek között tátongó szakadékot. A különféle nemzetgyűléseknek csaknem valamennyi tagja művelt ember volt, ésszerű törekvésekkel. A felvilágosodás eszméitől áthatva valamennyi francia intézményt racionális és egységes módon kívánták megváltoztatni, s mentesíteni akarják az önkényes hatalomgyakorlás veszélyeitől. Ha a püspököktől a békebírákig minden tisztviselőt polgártársaik választanak meg, akkor a kormányzat végre a népakaratot fogja követni. A születés jogán bitorolt hivatalokba a demokratikus szavazat és ellenőrzés az érdemet fogja beültetni. A törvény uralma azonos kihágásokért azonos büntetéseket ró ki, és mindenki számára egyenlően biztosítja jogainak békés érvényesítését. A művelt és önbizalommal rendelkező emberek számára ezek egyetemes érvényű vívmányok voltak, amelyek a királyság alattvalóit szabad és önkormányzó állampolgárokká változtatják át. Franciaország békés úton olyan példát tár Európa elé, amelyet a kontinens csak követni tud majd. Aki nem ismeri el az új elvek kiválóságát, az csak régi előjogai elvesztése miatt kesereghet. E nagylelkű és őszinte meggyőződésből származott a forradalom lelkesítő ereje és messianisztikus hevülete.

A szegények és műveletlenek szemében azonban, különösen vidéken, egészen másként festettek a dolgok. A változások túl gyorsak és túl érthetetlenek voltak, nem tudtak igazodni hozzájuk. Ez főleg vallási téren volt nyilvánvaló. A világi gondolkodású, nemegyszer deista képviselők számára a vallás a társadalmi elvek terjesztője, a papok pedig „az erkölcs tisztviselői” voltak. A paraszt számára a vallás általában rituális gyakorlatokat és az üdvösség reményét jelentette. Párizsban logikusnak tűnt, hogy egy „erkölcsi tisztviselő”-t, aki nem hajlandó hűségeskürt tenni, el kell távolítani hivatalából. De megfosztani a falvakat plébánosaitól, és olyan embereket állítani a helyükre, akik gyakran még a helyi tájszólást sem beszélték, s akiktől ráadásul a régi pap kijelentette, hogy nem méltók a gyóntatásra, és nem adhatnak hatékony feloldozást sem – ez már egészen más dolog volt. Az alkotmányozó nemzetgyűlés nem tudta, mit csinál, amikor ilyen halálos csapást mért az ország vallási egységére.

Az újításokat világi téren sem fogadta örömmel, és nem is értette meg az a nép, amely nem bízott a törvényben és az ügyvédekben, s ősidők óta a hagyományok szerint intézte ügyeit. Az élet már éppen eléggé erőszakos volt a falvakban a forradalom előtt is, az erőszak azonban általában az erkölcsi normák állítólagos megszegéséből származott. Az új jelenségeket, a klientúrák és klánok helyére lépő politikai frakciókat, az élelemelkobzásig terjedő állami beavatkozást és a szomszéd városok nemzetőrségeinek erőszakos akcióit inkább elnyomásnak tekintették, mint felszabadításnak. Amikor a parasztok fegyvert ragadtak a forradalom ellen, úgy vélték, hogy saját jogaitak védelmezik az idegen betolakodókkal és eljárásmodokkal szemben. A városiakok valamennyien felháborodtak, megrémültek, a paraszti akciókat az elmardottság és a fanatizmus következményeinek tekintették, s minden tiltakozást a papok és a földesurak összeesküvésének tulajdonítottak.

Ha levonhatunk ebből valamilyen tanulságot, akkor megállapíthatjuk, hogy az önzetlenség és a jó szándék önmagában semmit sem ér. A politikusok nem számolhatnak

azzal, amit nem ismernek. Amit ők nemzeti érdekek tekintenek, az másokból erkölcsi felháborodást válthat ki. Mindez sajátos módon megerősíti második „tanulságomat”: a politika inkább a művészetre hasonlít, mint az algebra, s nemegyszer éppen a logika, a felvilágosodás és a jótékonyosság szempontjából „helyesnek” minősülő megoldások váltják ki a legnagyobb ellenállást. Mivel a forradalmak megváltoztatják a kormányzatokat, mielőtt még átalakítanák a társadalmat, a kormányzók és kormányzottak közötti félreértések forradalmak idején pusztító erejűvé válhatnak.

Amikor 1792. augusztus 10-én a népfelkelés megdöntötte a monarchiát, már eljátszani sem lehetett tovább, hogy az új rendszert a régi alapjait megőrizve fogják felépíteni. Szeptemberben Franciaországot köztársasággá nyilvánították. A műveltebbek számára ez teljesen új rendszer volt. Montesquieu-től azt tanulták, hogy a köztársaságok csak akkor életképesek, ha a polgáraik az erény, vagyis az önzetlen polgári szellem alapján tevékenykednek. Amint ezt Robespierre újságja olvasóinak elmagyarázta, a franciáknak ezután a kocsit kell befogniuk a ló elé: a köztársaságot az erénynek kellett volna létrehozni, ők pedig kinyilvánították a célt, a szükséges eszközök meglétének minden biztosítéka nélkül. Más szóval, mivel megtagadták a legitimitás régi elvét, új legitimitációs elvet kellett teremteniük maguknak. A hagyomány és a vallás nevében gyakorolt hatalomnak úgy tűnt, hogy csak a népszuverenitás nevében gyakorolt hatalom lehet az alternatívája. Még mindig annak tekintjük. Még napjaink forradalmi is, amelyek a történelem állítólagos immanens törvényeit hozzák fel önmaguk igazolására, ragaszkodnak ahhoz, hogy amit tesznek, azt az egész nép érdekében teszik, még akkor is, ha ezt a nép nem ismeri el, amíg fel nem szabadítják ősi előítéleteinek befolyása alól.

A népszuverenitás elve a forradalom elején alakult ki, mint a király és a nemzetgyűlés közötti hatalommegosztás alternatívája. 1792 őszén a republikánusok már csak ehhez az elvhez folyamodhattak. Amikor a tizenharmadik századi írők a köztársaságokat ismertették, az ókori városállamok lebegtek a szemük előtt, amelyek elég kicsinyek voltak ahhoz, hogy valamennyi polgár részt vehessen a döntéshozatalban. Bármint is jelentett akkoriban a népszuverenitás elve, egy 28 milliós népességű országban való alkalmazása Pandora szelencéjének felnyitásával volt egyenértékű. Elméletileg a népszuverenitást a teljes népesség birtokolta, amelynek jogában állott megdönteni minden elnyomónak tartott kormányzatot. Gyakorlatilag ez nem sokat jelentett, mert egy ennyire hatalmas, eltérő érdekeltőségű népességnek nem volt kollektív identitása, s eszközei sem voltak állítólagos kollektív akaratának a kifejezésére. Egy népfelkelésnek általánosnak kellett lennie ahhoz, hogy legitimnek tekintsék: egy kisebbség felkelése főbenjáró bűn a „nép” szuverenitásával szemben. Egy felkelés kisebbségi vagy többségi jellegéről kizárólag úgy lehetett meggyőződni, hogy megvárják, sikerrel jár-e vagy sem. A népszuverenitás elve tehát nem volt más, mint az erősebb uralmának finomabb megfogalmazása; Hobbes elvei áruhában.

E dilemmahalmazból csak azzal lehetett kikeveredni, ha valaki belebonyolódott egy másikba. Úgy is lehetett volna érvelni, ahogy a britek is megtehették volna – ha nem kedvelnék jobban Burke retorikájának kényelmes kétértelműségeit a kartézianus logika szigoránál –, hogy a demok-

ratikus választás során a népszuverenitás gyakorlásának jogát átruházzák egy parlamentre vagy nemzetgyűlésre. A gyakorlatban ez csak azt jelentheti, hogy a parlamenti többséget – még ha csak egyetlen szavazaton múlik is – azonosítják egy teljes nép szuverén akaratával. A vita meg van engedve, még szükséges is, amíg szavazásra nem kerül sor. Ezután minden ellenzék törvénytelen. A kisebbségnek el kell ismernie, hogy tévedett, s ahelyett, hogy a sikertelenül vitatott intézkedés felszámolásán tevékenykedne, el kell fogadnia azt, mintha csak a saját véleményét fejezné ki. Mivel a *vox populit* így nagyon gyorsan azonosították a *vox deivel*, az ellenzék nem pusztán illegitim, hanem, amint azt Alexandre Lameth már 1790-ben kijelentette, szentségtörő is.

Sezzel még nem jutottunk el a végére. Ha a szuverenitást a nemzetgyűlés többsége képviseli, az ellenzék ugyanolyan törvénytelen, hogyha a képviselők kisebbsége alkotja, mint ha a választók hozzák létre, akik átruházták szuverenitásukat a megválasztott képviselőkre. Dupont kijelentette, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés feladata a népet „rábírní akarata kifejezésére”. Barátja, Charles Lameth azt mondta, hogy jöhetnek olyan idők is, hogy a nemzetgyűlésnek „ki kell igazítani a közvéleményt, ha az tévedésben van, és uralkodnia kell felette, hogy visszazálljanak rá azok az előnyök, amelyeket az ő révén élvezünk”. Ez igen megnyugtató meggyőződés volt, bármelyik csoport került is éppen hatalomra. Brissot 1792-ben úgy érvelt a konventben, hogy a választópolgároknak nincs joguk a monarchia visszaállítását kérelmezni. Ezt az elvet a hegypártiak is elfogadták, miután a szuverén nép, amelyet ez alkalommal a párizsi nemzetörség testesített meg, elbánt a girondistákkal. Couthon el is magyarázta, hogy a választás joga lényeges összetevője a népszuverenitásnak, mindazonáltal mégis fel lehet függeszteni, ha „rendkívüli körülmények ezt éppen magának a népnek az érdekében szükségessé teszik”. Saint-Just mindezt úgy foglalta össze, hogy a forradalom még csak a kormányzatban zajlott le, és nem hatolt be a társadalomba. Más szóval tehát a kormány demokratikusabb, mint a nép, amelyet állítólag képvisel. Ez már Alice Tükörországának a politikája.

Egy dologban valamennyien egyetértettek: akik nem értenek egyet velük, azoknak erre nincs joguk. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy a forradalom polgárháborúhoz vezetett, a polgárháború azonban már a fejekben megkezdődött, mielőtt még bárki is fegyvert ragadott volna. 1794-ben az országot olyan keserű és tartós ideológiai és politikai gyűlölködés osztotta meg, hogy száz éven át tartott, és gyakorlatilag kormányozhatatlanná tette Franciaországot. A vichy-i kormányzat egyik első intézkedése az volt 1940-ben, hogy a „Szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavát a valamivel kevésbé lelkesítő „Munka, család, haza” jelszóval felváltva nyíltan megtagadta 1789 elveit. 1978-ban François Furet azt hitte, hogy ezek a küzdelmek véget értek, és *Penser la Révolution française* című könyve első fejezetének azt a címet adta, hogy *A francia forradalomnak vége*. Optimista volt. 1789 kétszázadik évfordulójának egyes frásai arra utalnak, hogy a régi sebekből változatlanul ömlik a vér.

A legkülönbözőbb „tanulmányokat” levonhatjuk a saját

történelme által gúzsba kötött ország látványából. Az egyik az lehet, hogy a politikai gyakorlatot olyan távol kell tartani a politikai elmélettől, amennyire csak lehet. Amint azt a legnagyobb gyakorlati szakember, II. Katalin megállapította, az emberek csiklandós teremtmények, és ha valaki a bőrükre akarja írni politikai elképzeléseit, hajlamossá válnak a rugdalózásra. A szuverenitás misztériumait legjobb elrejtetni a precedensek vastag rétege alá. Még ha csak tiszta logikai terminusokban gondoljuk végig, hogy mi van, és minek kellene lennie, valószínűleg akkor is az anarchizmusnál vagy a totalitarizmusnál kötünk ki. 1792-ben a franciák már nem nagyon tehettek mást, mint amit tettek, az eredmények azonban arra utalnak, hogy ez inkább tragédiájuk volt, mint életük nagy lehetőségé.

A francia forradalom tanulságait kutatva első pillantásra arra a következtetésre juthatunk, hogy a legfontosabb lenne megtagadni ezt a forradalmat. Túlélői közül is jó néhányan így vélekedtek, de persze őket nem tekinthetjük elfogulatlan bírálóknak. A forradalmak talán nem a lehető legrosszabb megoldások, de hajlamosak több problémát létrehozni annál, amennyit a forradalmárok várnak, vagy hajlandóak elismerni. Bennük rejlik az önelégültség felfokozásának és a társadalmi ellentétek felerősítésének a tendenciája, s gyakran sokkal elnyomóbb rendszerekhez vezetnek, mint amelyeknek a hibáit ki akarták javítani.

Mindazonáltal még ezzel sem zárhatjuk le gondolatmenetünket. A forradalmak nagylelkű, bár utópikus törekvéseket is felszabadítottak, de persze őket nem tekinthetjük egyszerűen és álszentség különösen visszatartó keverékével dehumanizálnak, más törekvéseket azonban heroikus célok kihívásával magasztosítanak fel. Az európai történelemnek abban a szakaszában, amikor a heroizmus értéke csökkent, és mindenki csak az óvatosságra törekszik, nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy bizonyos eszményi célok nélkül a politika a választói támogatás kiszámított kedvezmények szelektív elosztásával való megvásárlásának nyomorúságos üzletévé degenerálódik. Az elnyomott generációk a remény tanulságát vonták le a francia forradalomból, még akkor is, ha nem azzal foglalkoztak, ami a forradalom ténylegesen volt, hanem törekvéseivel és önmagáról alkotott képével. Bármit is írt Burke, a franciák bebizonyították, hogy lehetséges kitépni egy ország gyökereit, megtagadni múltját, és mindent újrakezdeni. Mindennek persze ára volt, mégpedig jóval magasabb, mint azt bárki is sejtette. A múlt bizonyos részei tovább éltek, s nem is pontosan azok, amelyeket az emberek különösképpen meg szerettek volna őrizni, bizonyos dolgokat azonban kizárólag forradalmakkal lehet elérni. Ha ezt a britek vagy az amerikaiak nem fogadják el, saját történelmüket tagadják meg. Egyikük sem a disznóvályú politikájának köszönheti szabadságát.

Ha e végső „tanulmányom” ellentmondani látszik a korábbiaknak, csak azt hozhatom fel, hogy a következetesség veszedelmes erény egy történésnél. Ha elérte, hogy minden bizonyítéka egyetlen irányba mutat, biztosak lehetünk benne, hogy ha nem is éppen meghamisította, de legalább is befolyásolta azokat céljai érdekében. A történelem bonyolultabb a történéseknél, és a francia forradalom tanulságai valamennyiünk számára csak azok lehetnek, amelyeket készen állunk megtanulni.

FORDÍTOTTA HAHNER PÉTER

A Láthatatlan Kollégium

felvételi versenyvizsgát hirdet első- és másodéves, nappali tagozatos, bölcsész, jogász, közgazdász, szociológus és teológus hallgatók számára.

Jelentkezhetnek mindazok, akik nem rendelkeznek semmilyen felsőfokú oklevéllel, és nincs olyan szakjuk, melyen e tanévben harmad- vagy magasabb évesek. (A régebbi, abbahagyott tanulmányok nem feltétlenül jelentenek kizáró okot: ezek figyelembe vételéről az érintetteket válaszukban tájékoztatjuk.) A versenyvizsga nyertesei a Láthatatlan Kollégium tagjai lesznek. A Kollégium magas tanulmányi ösztöndíjjal, tutoriális képzéssel, szakmai és egyéb tanácsadással, nyelvtanfolyamokkal és sokféle egyéb módon támogatja tagjait.

A VERSENYVIZSGÁRA 1994. FEBRUÁR 10-IG,
LEVÉLBEN LEHET JELENTKEZNI.

Postacím: Láthatatlan Kollégium Alapítvány,
Postafiók 43. Budapest 1922.

A jelentkezésben szerepelnie kell: névnek és postai címnek (olyan címet kérünk, amelyen a jelölt a tavaszi szemeszterben elérhető), a jelenlegi egyetemi tanulmányokra vonatkozó információknak (egyetem, kar, szak, évfolyam, szemeszter), az ezt megelőző tanulmányokra vonatkozó információknak, valamint a jelölt összes eddigi indexmásolatának.

Kérjük a jelentkezőket, más anyagot egyelőre ne küldjenek. A továbbiakról (a pályázati feltételekről, a pályázat benyújtásának határidejéről és a szóbeli versenyvizsgáról) postafordultával értesítést küldünk.

A versenyvizsgával kapcsolatos költségeket (útiköltséget és szállásköltséget) a résztvevőknek a Láthatatlan Kollégium megtéríti.

ERDÉLYI ÁGNES
a Láthatatlan Kollégium igazgatója

KÜLÖNLEGES 2000-EST MÁRCIUSBAN

Légyőgyakorlat

KEZDŐ HALDOKLÓK SZÁMÁRA

HANG-VERSENY

Szilágyi Ákos verskazettájának
nyilvános felvétele

MÁRCIUS 17-ÉN A MERLIN SZÍNHÁZBAN ESTE 7-KOR

Máris biztosítsa jegyét!

„Európa, jubilate!”

AZ INTERART FESZTIVÁLKÖZPONT JEGYIRODÁJA MÁR ÁRULJA A JEGYEKET AZ
EURÓPAI KULTURÁLIS HÓNAP
BUDAPESTI TAVASZI FESZTIVÁL

ESEMÉNYEIRE

(MÁRCIUS 11- ÁPRILIS 10.)

AZ V. BÁRCZY ISTVÁN UTCA 1-3. ALATT. TELEFON: 266-4051.

NYITVA MINDEN NAP 10-18 ÓRÁIG. (EBÉDIDŐ: 12.30-13.00.)

TOVÁBBI JEGYÁRUSÍTÁS ÉS RÉSZLETES PROGRAMFÜZET AZ ISMERT JEGYPÉNZTÁRÁKBAN

BODOR ÁDÁM / VISSZA
A FÜLESBAGOLYHOZ

MARGÓCSY ISTVÁN

(Fenyegetés) Bodor Ádám novellái különös, veszélyeztetett világot idéznek fel. Zárt, megbonthatatlan, mozdíthatatlan és megváltoztathatatlan világról van szó, akkor is, ha a novellák nem ugyanazon a helyszínen játszódnak: mindenütt, a világ bármely pontján ugyanazon viszonyrendszer érvényesül, függetlenül attól, hogy természet, város, otthoni vagy külföldi környezet veszi is körül a szereplőket. E világban az élet *mintha* normálisan működne, a dolgok *mintha* a helyükön lennének, a szereplők *mintha* az élet máshol (azaz e világon kívül) érvényes szokásai és szabályai szerint élnének, játszanák szerepeiket – csak éppen *mintha* minden egy kicsit el lenne tértítve, mint ha itt másfajta játékszabályok (is) érvényesülnének, ráadásul olyanok, melyek, ha játékszabályok is csupán, állandóan fenyegetik a résztvevőket. Minden szereplő minden pillanatban kiszolgáltatottan kell hogy érezze magát – azt sosem lehet tudni, mikor milyen csapás éri őket, de abban mindenki biztos lehet, hogy a csapást elkerülni lehetetlen. Legyen szó akár egy egyszerű konyháról, akár egy börtönről, akár egy külföldi utazásról, akár egy szolidnak látszó családi helyzetről, a csapás, a kívülről érkező pusztítás mindenhol és minden alkalommal bekövetkezik – a világ sokszínűségét ezen belül csak az nyújtja, hogy a csapások oly sokfélék lehetnek.¹ Bodor Ádám szereplői arra vannak ítélve, hogy elviseljék világukat² – elviseljék pusztulásuknak vagy esetleges túlélésüknek esélyét. Az elviselésen kívül más lehetőség nem adatik meg számukra (helyezkedjenek el bárhol az éppen adott társadalmi hierarchiában), a játékszabályok kijátszása vagy éppen saját javukra fordítása szóba sem jöhet – mindenki csak veszésre játszhat, legfeljebb a veszteség kibírására. Kibírni!, persze kérdés, hogyan? E világnak itt nincs alternatívája,³ tehát a szereplőknek eszébe sem juthat, hogy másképp is mehetne a világ (ebben a világban ez jelenti a normalitást) – még a reflexió enyhítése sem létezik számukra.⁴

képpen természeti világ, az erdő világa, az állatok világa. Az „emberi” ahogyan az ész beszédes közvetítése nélkül megjelenne, ha megjelenhetne így. Erre vezethető vissza a novellák „szükszavóságának”, a „kevésszavúságának” a műfaj természetén túlmutató szimbolikus jelentése. SZÁ

3. Hacsak nem a modernségre oly jellemző „kétvilágosság” (természetekadúra) groteszken elcsavart rousseau-i perspektívájaként: „Vissza a fülesbagolyhoz”, ugyebár? E címadó és kötetzáró novella – s vele a címválasztás mint önértelmezés – jelentőségét és jelentéstelenségét Bodor Ádám egész epikus világa szempontjából döntő fontosságának érzem. Az erdőszében nem csupán szerző-szereplő, hanem maga az író is megvallja saját szemléletmódját, vagy inkább összefoglalja és bekeretezi azt a világlátást, ami minden történetéből, szereplőjéből árad: „–És akkor te mi vagy? – Én erdész. Jól jegyezd meg: erdész. – Nem tudom, az kicsoda – Az egy olyanféle személy, aki az erdőre való. Nem ért az emberekhez, de a fák között jól érzi magát. Ez mogyoró, mondja, az meg madárberkenye, az bálványfa, az meg hegyi juhar, ezen a bálványfán ül például egy fenyőszajkó, mondja, s az ott, az a borzas a hegyi juharon, az az erdei fülesbagoly.” Mert a fülesbagoly sohasem fogja „becsapni” az erdészt, mint a huszonhárom éves és hatszázket kilós török vendégmenkás, Musztafa Mukkerman, aki egy szép nap nem száll ki kamionjából, hogy megnutassa magát, mert lefogyott. A fülesbagoly mindig ott van, ahol lennie kell, és mindig azonos önmagával, mindig látható. Ám az elégius hangütésbe groteszk intonáció keveredik: „Még jó, hogy vannak fülesbagolyok”, amikhez visszatérhetünk, amikbe „kapaszzkodhatunk”, csakhogy azért, mert ezek a megátalkodott emberek nem tudnak „fülesbagolyokká” válni, nem tudnak illati lényekké átváltozni, még ha – mint Mukkerman is – megindulnak a jó úton, az utolsó pillanatban, kiszámíthatatlanul, vértanúan megtorpannak, visszahökölnek, megfutamodnak. SZÁ

4. Nagyon nehéz általánosítani valamit anélkül, hogy közben a túláltalánosítás bűnébe ne essünk. Hiszen a novella, feltéve, hogy az, ami – márt pedig Bodor novellái a műfaj klasszikus mércéjével mérve is novellák –, nemigen élhet a reflexió „enyhítő”, a zárt világot „kifűró” nyelvi szólamával, ahogy a novella a szereplők „belső, lelki vagy gondolati működését” (ld. lentebb) sem részletezi, legalábbis nem jobban, mint Bodor teszi novelláiban. Szerintem az a

.....
E rovatban mindig a lap egyik szerkesztője mondja el véleményét, melyet kollégái marginális megjegyzésekkel kísérik.
.....

1. Az az érzésem, hogy Margócsy nem egészen erről a kötetéről ír. Jellemzése inkább Bodor eddigi legkiemelkedőbb művére, a Sinistra körzet című regényre illik, a regényt vetíti vissza a novellákra. Amelyek többsége: semmibe futó, gyakran abszurd életkép, helyzetrajz a közönyös természetbe belerohadó emberi világról. Mindössze két olyan frászt találtam (Utasemberek, de főként A részleg), amely elmenne a Sinistra körzet fejezetének is. BE

2. Helyes. De akkor mire van ítélve a szerző és mire az olvasó, mármint a „szerző” és az „olvasó”, mint a műalkotás immanens alkotóelemei? Az elviselés elviselésére! Egyáltalán, ugyanabban a világban vannak-e, s ha igen – mint gondolom –, akkor ez a világ számukra ugyanaz a világ-e, – szerintem: igen –, és pozícióik felcserélhetetlenek-e – szerintem: felcserélhetők –? Tehát „hős”, „szerző”, „olvasó” vagy „hallgató” ugyanabban a világban és értéksíkban helyezkednek el, ugyanazt tudják, ugyanazt viselik el, egyik sem képez külön, önálló vonatkoztatási pontot, ahonnan nézve a világ – mármint a műben létrejött világ – más megvilágításba kerülhetne, másképp értékelődne. A világ az, ami van. Az emberre – a történelemre, a társadalomra – kiterjesztendő természet világa. De nem a „második természet”, tehát a dolgok és dologi viszonylatok elidegenült világa ez, mint a naturalizmusban vagy az „új regényben”, hanem a tulajdon-

hatás, amiről Margócsy ír, éppen abból fakad, hogy a klasszikus novellaműfaj merőben műfaji sajátosságait „fokozza fel”, „túlözzi el” – saját megszűntethetetlenül epikus alkatával összhangban –, s viszi át valamiféle szimbolikus, ha tet-szik, metafizikus szintre. Tehát az általában vett, s szinte minden novellára érvényes műfaji vonások egyszerben – e „túlzás”, „sűrítés”, „felfokozás” által – eredeti, egyszeri és szimbolikus értelmet nyernek. SZÁ

5. Annak, ami. De ha a szereplők nem „szörnyűnek” élnek meg és nem „szörnyűségként” értékelik azt, ami történik velük, akkor ki az, aki annak éli meg? A szerző? Az olvasó? Ha igaz, hogy szerző, hős, olvasó egy értékükben mozognak, felcserélhetők, ha igaz, hogy számukra – a műben – a világ ugyanaz, akkor kérdés, milyen alapon beszélhetünk itt „szörnyűségről”, „negatív csodáról” amely abnormalitásként betör a normalitásba. Vagy valóban „zárt világ” ez, perspektívátlan, transzcendálhatatlan, amelyben perspektívaként sem jelenik meg egy „másik világ”, vagy nem az, s ha másként nem, hát legalább a pokol képében „betör” ide a „más”. Csakhogy ne „tör be”, nem mutatkozik „szörnyűségnek”, inkább „kinő belőle”, s aztán „belesimul”. Van valami természeti módon organikus, mesei módon archaikus ebben a világban, valami olyan sivárság és lepusztultság, amely mégis varázslatos hatású, mégis megnyerő. De nem azért, mert abnormalitás és normalitás a novellák sajátos költői világában nem értelmezhető, hanem azért ilyen ez a költői világ, mert abnormalitás és normalitás modern kettőssége magában a „való világban” vált értelmetlenné, a „való világgal” együtt, s mert ez egyszerre kísérleties hatású és felszabadító. Bodor novelláiban nem jelenik meg ugyan az ember át-
változása állatú mint büntetés, de csak azért, mert már nemhogy szabaddal nincs, mint a mesékben, de azt sem lehet tudni, büntetés-e ez egyáltalán, mint még Kafkánál. SZÁ

6. Mindenesetre jóval kevésbé, mint magyar, s általában közép-európai kortársainál. Nem annyira a nemzeti létezés történelmi abszurditása, mint inkább az emberi létezés abszurditása jelenik meg nála. Kafka említése tehát jogos, de nem elegendő, s nemcsak azért, mert említhető lenne Camus, Beckett, Nabokov is (ezáltal nem az irodalmi hatás, inkább az „intertextus” értelmében), hanem mert mindennek ellenére, legalább ilyen súlyjal említhetők a múlt század végéről egy másik nagy erdélyi novellista, Petefi István novellisztikája és főképpen az oroszok, Csehovtól egészen Salomovig és Gogoltól Mihail Prisvinig és Jevgenyij Zamjatyinig. Bodor irodalmi teljesítményének tiika nem töltünk nyugatra, inkább keletre keresendő, nemcsak kiemelkedik, hanem „ki is lóg” kissé a mindinkább „közép-európaiasodó” kortárs magyar irodalomból, a fájdalmasan hiányzó „igazi”, a szavakkal kirághatatlan, körbeírhatatlan világ komor fensége utáni szomjúságunkat csillapítja. SZÁ

Bodor úgy mozgatja különös világának különös embereit, hogy a felülbírálás, a szembeszállás, a változtatás bármiféle lehetőségét is megvonja tőlük – nagyszabású természetet alkot, melyhez csak természetes közönnyel és belenyugvással lehet viszonyulni. Ezért nincs a szereplőknek belső, lelki vagy gondolati működésük: a leírások arra szorítóknak, amit a szereplők tesznek, illetve, tényleges belülről vezérelt cselekvési lehetőség híján, ami megtörténik velük. E világ emberei nem csinálnak semmit, csak várják, hogy megtörténjen az elkerülhetetlen; ha pedig bekövetkezett az elháríthatatlan, akkor elszenvedik a pusztulást és szörnyűséget – aztán legfeljebb maguk elé nézve kontemplálhatnak (ám akkor is véleményalkotás vagy tetszésnyilvánítás nélkül): hogyan is zajlik ez az egész.

(Titkok és csodák) Bodor Ádám novelláinak központi mozzanata mindig a titok és a csoda köré szerveződik. E világ titkokkal teli: de a titkokra semmiféle magyarázat nincsen. E világban állandóan csodák történnek: ám a csodák, a megszokott mindennapi (és transzcendens) értelmezéstől eltérően mindig negatívak. Mikor felfüggesztődik a dolgok megszokott menete, akkor sem jó dolgok jönnek létre, hanem akkor tör be a világba az értelmezhetetlen szörnyűség. Semmi nem marad ennek folytán természetes: a rend (azaz e világ biztos állapota) azáltal áll be, hogy a szörnyű csoda fogja a normát e világ számára megteremteni. A szereplők arra vannak kényszerítve, hogy állandó, negatív csodavárással töltsék el idejüket – s várakozásukban a csodát fogják mércéül elfogadni: hiszen más, egyéb amúgysem történhetik meg velük. Emiatt e novellák és szereplőik értékrendszere bámulatosan leszűkül (vagy kitágul: ahogy tetszik): nincs olyan esemény vagy történés, ami jobb lenne a másiknál, semmi nem jobb e világnál, tehát semmi nem is rossz benne. A titkokra nincs magyarázat: senki sem tudja, mi hogyan és miért történik (még az sem, aki pedig a történeteket látszólag végrehajtja vagy intézi), okokról vagy következményekről semmi szó nem eshetik – titkos állapotok váltják egymást, de úgy, hogy titkuknak jelentése nem adatik meg. Bodor Ádám novelláinak varázsa e titkos világérezkelés feszültségéből eredeztethető: az ő különös, evilági meghatározásokban szűkölködő világában az érzékelésnek, a megismerésnek, az értékelésnek is más normái uralkodnak, más normái a normálisok. E novellák szereplői mindent tudnak, látnak, elviselnek, mindenhez hozzá vannak már szokva, minden szörnyűségnek tudják szörnyű mivoltát – csak mivel ezt tekintik a világ egyetlen lehetséges megnyilvánulási és megvalósulási formájának (s valóban, e novellákon belül nem is képzelhető el semmiféle más világszerveződés!), nem szörnyűnek, hanem normálisnak élnek meg.⁵ Hogy persze ilyen világban van-e, lehet-e értelme a normalitásnak, az kérdés – talán ez Bodor novellisztikájának legnagyobb kérdése.

(Történetiség és természet) Bodor novellái sok tekintetben, elsősorban a nagy általánosságokat illetően, nagyon hasonlatosak Kafka novelláihoz: az irodalmi ihlető élmény aligha tagadható le. Ami viszont döntő eltérést hoz: a novellák világának fantasztikus volta ellenére is rendkívül erősen érzékelhető történelmi szituáltsága.⁶ Ha nem is mondja meg Bodor nyíltan, hol, mikor játszódnak történetei (sőt az esetek többségében mindent megtesz azért, hogy tájékozódási bizonytalanságot ébresszen az olvasóban: a helyszínnek, a szereplők nevei nagyon sokszor szándékosan nemzetköziesek!), az biztos, hogy a huszadik század közepének, második felének történelmi világában já-

runk, illetve innen rugaszkodunk el: a sok borzasztó csoda mind beleillik a történeti világba.⁷ Némely novella pontosan megmondja, mikorról szól (ezek néha még nagyobb erővel hatnak, mint a talán túláltalánosítottak), némelyik semmit nem árul el eredetéről vagy hovatarozásáról – mindegyikben ott él azonban a nagy, elfelejtethetlen és összetéveszthetetlen kelet-európai tapasztalat a mindennapi történeti világ mindennapi abszurditásáról (vö. pl., ahogy a novellák többségében a legcsekélyebb esemény háttérében is ott látható vagy sejthető a hatalmi apparátus fenyegető jelenléte). Bodor Ádám épp azáltal éri el nagy történeti hatását, hogy nem történeti leleplezést ír: nem megmagyarázza épp adott nyomorúságos világának nyomorúságos összetevőit, hanem olyan egységes antropológiai tanulságot szolgáltat, melynek van is történetisége, meg nincs is. Bodor történeti, kézzel is könnyen megfogható elemekből történelmen felüli, ontológiai értelmű és jelentésű világot épített fel, s ezáltal ritka (történeti és erkölcsi) mélységeket tudott mozgósítani. Bodor, miközben nagyon finoman és árnyaltan használja a történeti díszleteket, nem a történelem menetéről kíván képet alkotni, hanem azzal törődik csupán: az adott (és általánosított) történeti körülmények között mit csinálnak egymással az emberek. Bodor számára a legfontosabb kérdés az emberi természetet illeti (ezért lesz elbeszéléseinek témája kizárólag az emberi viselkedés) – emiatt teremti meg úgy világát, hogy minden, ami az emberi viselkedés körébe esik, itt reflektálatlan, külső, természetadta közvetlenséggel és archaikus természeti közönnyel fog fellépni. Természet belül – s analogikusan: természet kívül. Bodor világában szokatlanul nagy szerepet játszik a társadalmat körülvevő tényleges természeti környezet (havasok, folyók, tenger stb.), de igen paradox módon: a természetben sem igazán a természettel találkozik az ember. Hiszen a természet ebben az aspektusában is emberinek fog mutatkozni, méghozzá egyszerre kétféleképpen is: egyrészt a természet is alá van vetve az emberi világ romboló erőinek és csapásainak, s ugyanúgy szenved az emberi gonoszságtól, mint más szereplők (magyarul: az is tönkre van már téve eléggé), másrészt a természet is csak arra szolgál, hogy az embert tönkre tegye, hogy arra legyen felhasználva, hogy az emberek szenvedjenek benne és általa. Sőt: olyan világ ez, melyben a természetnek kell hozzászoknia az emberekhez, hisz ő sem tehet semmi mást, ő is kényszerítve van (vö.: „A szénégetők fából és kőből épült, kátránypapírral fedett kunyhóban alusznak pókokkal, fülbemászókkal, denevérekkel, mogyorós pelékkal és különféle pocokkal. A pókok, a fülbemászók, a bőregerek, a pelék meg a különféle pocok már kezdik megszokni a szénégetőket.” *Tudnivalók a szénégetőkről*). Az ember a természetben sem tehet mást, minthogy legfeljebb elnézi, minden jelentéstulajdonítás nélkül, akár egy fülesbaglyot: segíteni ez sem segít semmit, s ezen keresztül sem lehet semmiről sem megtudni többet (vö. pl. *Milyen is egy hágó*).

(A felvilágosodás dialektikája) Természet, történelem, erkölcs: a nagy tizenkilencedik századi felvilágosult kérdések! Bodor Ádám ugyanazokat a problémákat látja, ugyanazokat a kérdéseket teszi fel – válasza azonban mintegy visszavonja a felvilágosodás nagy illúzióit. Nála az emberi világ üt vissza a természetre, nem pedig a természet javítja meg az erkölcsi világot; a sötét és gonosz titok negatív csodái pedig eltakarják a megvilágosító észnek minden gesztusát. Bodor novellisztikája mintha a nagy utaztató regényeknek lenne inverze: míg hajdan az utazók újabb s újabb tanulásra és ismeretre vágyván járták végig a világ sok zugát, addig Bodornál, akárhol is történik a törté-

7. Többnyire nehéz megítélni, hogy egy író honnan merít ihletet, az ún. életből vagy inkább az irodalomból. Bodor azonban számomra egyértelműen „nem-irodalmi író”. Kafkához sincs sok köze: világa keletesebb, stílusa szertelenebb. Ha van író, aki Bodorról eszünkbe juthat (persze itt sem hatásról, hanem párhuzamról, rokonságról van szó), az Andrej Platonov. Bodor mintha az orosz író húszas évekbeli nagy antiutópiainak a Csevegőnek és a Munkagödörnek a végki-fejletét írta volna meg. Kissé leegyszerűsítve: ami a Szovjetunióban még ideológiától átitatottnak látszott, abból a hetvenes-nyolcvanas évek Romániájában, az elbeszélések színterén ez az eszméktől megfosztott, kőkorszakbeli vegetálás lett.
BE

net, mindig ugyanaz zajlik; nem a változatosság gazdagító hatása, hanem az azonosság kitörhetetlenségi érzete uralkodik el. Bodor világában a lehetséges világok legjobbika mint minden világok legrosszabbika fogalmazódik meg (bár választás nincsen: lehet, hogy mégis egyben ez a legjobb is?) – ám a világot bejáró és szemlélő szereplő és író már nem hisz a leleplezés szenvedélyének igazában. Bodor, miközben leírja ezt a világot, úgy viselkedik, mint világának szereplői közül az egyik: mint elbeszélő sem játssza a bölcs szerepét – ő sem tud többet (vagy nem akarja azt a látszatot kelteni, mintha lehetne többet tudni), mint azok, akik szereplőként részt vesznek az eseményekben: mint elbeszélő is tartózkodik a kommentálástól és értékeléstől. A felvilágosodás indulatát a szentelen beláttatás gesztusa váltotta fel, az utaztató regény pikareszk forgatagát pedig a statikus világ egyneműségének monotoníája helyettesíti: a hősök nem igazságkereső utakon járnak a mindig és mindenütt más világot, hanem épp fordítva: e mindenütt hasonlóan működő zárt világba mindig kívülről jön be (tör be) valaki, aki, ha hasonló is az adott világ szereplőjéhez, csak a bajt hozza magával.

(Az elbeszélés nehézségei) Bodor Ádám leírásainak legjavában az elbeszélő szinte elrejtetik: nem nyilvánít olyan értékelő vagy megvilágosító szempontokat, melyek bármilyen szinten meghaladnák az adott és leírt világ kereteit és lehetőségeit. A titok világa tehát az elbeszélő „pártatlansága” (azaz tanácsstalansága) révén teljeseedik ki. Az, aki elbeszéli a történeteket, azáltal válik e világ igazi alkotórészévé, hogy nem elhallgatja a mögöttes összetevőket, hanem nem is érinti őket: ezek az ő számára sem léteznek. Ha a szereplőktől megvonatott a reflexivitás „kegyelme”, akkor az elbeszélő „csalna”, ha a maga számára tartaná fenn e kiváltságot. Az elbeszélő hagyja, hogy a rejtélyek rejtélyek maradjanak – egy ilyen világban magyarázatnak a külső elbeszélő számára sincsen helye – ő sem tudhatja a külső-belső mozgatókat, az esetleges lelki rezdüléseket. Ha ezek nem látszanak (már pedig hogyan is látszódnának?), akkor ne is legyenek. Bodor e téren ritka impozáns radikalitással járt el: novelláinak szikár, kopár fensége ennek az aszketikus önkorlátozásnak köszönhető. Mindebből azonban probléma is fakad: ha az elbeszélés egyes szám első személybe csúszik át, meginog hitelessége. Ha ugyanis az elbeszélő (fiktív) önmagáról ír, nem tehet úgy, mintha ugyanúgy nem tudna mozgatókról és összetevőkről, mint harmadik személyek esetében (pl. *Vissza a fülesbagolyhoz*, *A fekete doboz*). Ilyen esetekben a rejtélyes világ elhallgatások halmazává válik csupán, s a titok átmegy titkolódzásba: nem a világról, hanem az elbeszélő személyről kell feltételeznünk valamit, amihez nincs meg egyébként a novellán belül a fogódzónk (kivételt csak a nagyon erős gyermekkori visszaemlékezések képeznek: a gyermek számára még lehet az titok és rejtély, ami a felnőtt én számára viszont a saját működés kell hogy legyen; pl. *Az Eufrátesz Babilonnál*, *Kísértetek*). Másrészt: ott, ahol a történetmondásba szó szerint is be lesz vezetve az elbeszélőnek posztmodern kételye (pl.: „Bosszúságunkra a történet itt véget ér. Szó, ami szó, bizony nem egészen értjük, mi történt. ... A magyarázat ott lebeg valahol a sapkabolt mélyén, vagy talán biztos helyen pihen örök titokként, egyszerű konzerves dobozokban a tenger fenekén.” *Kikötő este*), ott, bármily kiváló is volt a történet maga, az elbeszélő szólama túl van beszélve. Bodornak általában nem látszik, hogy kételyei lennének az elbeszélés nagy általánosságait illetően: csak hát az ő történetei épp *ilyenek*, hiányosak, töredékesek – de hiányosan és töredékesen elmondhatók, egy hiá-

nyos és töredékes világról. Bodor legnagyobb teljesítményeiben (pl. *A részleg, Egy hely, ahol kosarakat fonnak* stb.) nem az elbeszélés nehézségeiről szól (mint ahogy nem is kell, hogy minden szépirodalmi alkotás erről szóljon!), hanem szinte természetesen használja nehéz, bonyolult elbeszélői imagóját: a hagyományos, mindentudó elbeszélőnek egy olyan, megrázó változatát, mely ugyan mindentudásától meg van fosztva (ezért nem ír parabolát!), de amely alakító hatalmáról lemondani mégsem óhajt, s egyáltalán nem kíván tárgyai és figurái, tárgyi világa helyett írni önmagával és szakproblémáival foglalkozni. Ez az imago a mai irodalomban alighanem az írói szenttelenségnek és a nagyotakarásnak egyik legszebb egyeztetési kísérlete, melynek sikere, ez esetben, kétségbevonhatatlan.

(**Novella, füzér, nagy kompozíció**) Bodor egyes novelláit nagyon sok szál köti össze: nemcsak a világ hangulati azonossága dominál, de a szereplők közül is sokan vissza-visszajárnak: az is látszik, hogy bizonyos novellákat szinte egyazon ihlet hozott létre. Ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy mai irodalmunkban talán Bodor az, aki leginkább csak novellistának tekinthető: egyes elbeszélései akkor is csak egyediségükben, önmagukban excellálnak, ha esetleg folytatásuk sem kevésbé kiváló. Bodor történetei, figurái ugyanis olyanok, mint egyes szereplői: „mint akit mentében lefényképeztek. Mint egy kivágott filmkocka”. Ahogy a szereplőknek nincs és nem is lehet egész élettörténetük, hiszen nem reflektálnak a történésekre, s nem avatkoznak bele az eseményekbe, ahogy az egyes figuráknak nincsenek terveik és elképzeléseik az élet folyamatát illetően, úgy az őket érintő események és történetek is meg kell maradjanak pillanatnyi érvényükben és hatásukban – csak egyszer eshetnek meg, nem folytathatók. E hősök és történetek „szeretik, ha békén hagyják őket. Utálják, ha valaki ilyenkor jelentkezik közös emlékekkel. Túl vannak egy csomó mindenben.” (*Utasemberek*) Ha viszont nincsenek emlékek, ha nincs szándék a jövőt illetően, akkor csak egy elmondható esemény következik be: ha még egy mégis bekövetkeznék, az nem ennek folytatása, hanem már *másik* történet lenne. Bodor a klasszikus rövid (csattanós, hirtelen központi eseményre bázírozó) elbeszélés nagy hagyományát alakította rendkívül sikeresen a maga képére – úgy látszik, ez a ritka erősségű erény azonban kizárja a nagyobb kompozíció lehetőségét (mint ahogy talán a *Sinistra körzetet* is szerencsésebb remek novellák füzérének olvassunk, mintsem regénynek:⁸ regény esetében rögtön felmerülne az elbeszélő reflexiós szólamának megoldatlansága, a főszereplő figurájának az egyes novellákon belüli kicsiny elmozdulása, a kiszabadulás lehetőségének és folyamatának előzetes elhallgatása stb.). Bodor novelláit talán mint apró, töredékes, hiányos, mégis teljes világot leíró képsorozatot kell elképzelnünk (à la *Goya*): mint olyan rémítő képsorozatot, mely nagyszabású, higgadt riadalmával a legnagyobb belátásokat is képes megteremteni és közvetíteni.

8. Nem hiszem, hogy ennyire befolyásolná egy írásmű megítélését, hogy milyen műfajának olvassuk: ha novellafüzérnek, akkor jó, ha regénynek, akkor kevésbé. Arról már nem is beszélve, hogy az én szememben alig vitatható a *Sinistra körzet* regény volta: alcíme szerint egy regény fejezetei, van főhőse, egyazon helyszínen játszódó cselekménye, eleje és vége, „mondaniivalója”. Margócsy szerint a narráció megoldatlan. Akkor legfeljebb ez egy megoldatlan narrációjú regény...

BE

Az ötéves 2000 pályázata a százéves New York tiszteletére

A 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap jeligés pályázatot hirdet második otthona, a századik születésnapját ünneplő New York Kávéház tiszteletére. Pályázni lehet eddig meg nem jelent, maximum 25 flekk terjedelmű prózai írással, vagy 6 versből álló ciklussal.

A prózai műben elő kell forduljon a „New York Kávéház” kifejezés, a versek legalább egyikében pedig a „New York” helységnév. Az első díj 49.999 forint.

Második díj egy négyszemélyes pezsgős vacsora, a kávéházban.

Harmadik díj 20 ezer forint (3 darab). A pályaművet és a jelige feloldását tartalmazó zárt borítékot „New York pályázat” címen, legkésőbb

1994. MÁJUS 30-IG

kell elküldeni a szerkesztőség címére: 1117 Budapest Karinthy Frigyes út 11.

Díjkiosztás a szeptemberi 2000-bálon.

Masaryk cipőí

VLADIMIR MACURA

A Prágától mintegy ötven kilométerre lévő Blaník-hegy a cseh nemzeti föld-, hegy- és vízrajz egyik legkitüntetettebb pontja. Egy (valószínűleg német eredetű) történet kapcsolódik hozzá, ami aztán a nemzetmentés mítoszává terebélyesedett: a hegy gyomrában Szent Vencel várakozik lovagjai élén, hogy amikor eljő a végveszély órája, csapatával kirontson és megmentse a hont. A legenda nem kifejezetten ősi. Ellenkezőleg. Szinte lépésről lépésre nyomon lehet követni, ahogy a 19. században, a nemzeti ébredés korában kialakult. Miközben lerázta magáról azokat a régi elemeket, amelyek a nemzet ébresztésére alkalmatlanok voltak, s magába szívta például a hozzá soha nem tartozó, de igen jól kamatoztatható huszita hagyományt. Blaník ily módon a nemzet szimbólumává vált, a nemzeté, amelyik kétszáz évig aludt, hogy aztán az utolsó pillanatban új, győzedelmes életre keljen. A „cseh álomról” szolt – de a cseh eufóriát végigkísérő tétovaságról is, a cseh tutyimutyiságról, a cseh aluszékonyságról, szundikálásról, a cseh hákságról. A remény metaforája volt – de egyúttal a külső segítségre számítás ironikus metaforája is.

A két világháború között aztán morva földön, a Kunstát és Rudka közötti sziklás dombokon megszületett a legendás cseh Blaník morva (ellen)párja, egy gigantikus „objektum”. Megalkotója Stanislav Rolínek (1902–1931) amatőr szobrász volt. Az ő Blaníkja már teljesen egyértelmű, nevelő célzatú, családi és iskolai kirándulások számára alkalmas szoborcsoport. A tanult mesterségére nézve kárpitos Rolínek a nemzeti nagylét emlékművét kívánta létrehozni: a többszörös életnagyságú kőlovagokat látva senkinek eszébe sem juthat holmi tétovaság, netán apatikus közöny. A vitézek a nemzeti önállóság mitikus védelmezői, a nemzeti erő allegóriái, a nemzeti szabadság támaszai. Az őket vezető, s masszívan a sziklába boltozott Szent Vencel természetesen lovon ül. Harcias hős ő, nem a politikai kompromisszumok, paktumok embere. A sziklakapunál büszkén strázsáló cseh címerállat, az oroszlán ugyancsak az éberség, a fátummal való bátor szembeszegülés, a nemzeti erő szimbóluma.

Az írás eredeti címe: *Masarykovy boty*.

Rolínek nem állta meg, s a lovagok mellé a barlangba telepített néhány törpét is, mint a „barlangbelsőbe” illő, s a legenda nemzetit megelőző magjához tartozó figurákat. Rajtuk kívül – s ez már jelzi Rolínek látomásának az irányát – odaszobrászta a hegy gyomrába a Habsburg-monarchia ellen harcoló cseh légionáriusok alakjait is. Számára a légionáriusok a balnői lovagok modern megtestesítői.

A morva Blaník betetőzése a barlang elülső részében felállított Masaryk-emlékmű. Stanislav Rolínek kifaragta az elnök-felszabadító több mint tíz méteres szobrát (azt rebesgetik, hogy a lelkes amatőr szobrász egy bélyegről mintázta a másfél métert meghaladó fejet).

Végül is ily módon a „cseh föld vajdája és patrónusa”, Szent Vencel vezette blaníki vitézek és a Masaryk vezette légionáriusok kerültek párba. A nemzet mesebeli vezére a barlangban, a sötétben (a mitikus időtlenség birodalmában), az elnök-felszabadító, a nemzet mostani vezére pedig kint a fényes ég alatt, a „mi időnkben”. Rolínek egyértelmű ideológiai üzenetű Blaníkját a német megszállás alatt – Rolínek már rég halott volt – megcenzúrázták. Noha hazafiak jótét kezei Masaryk szobrát rögtönzött deszkaállványba bújtatták, a németek felfedezték és lerombolták. Nem kímélték a sziklabarlangban lévő légionáriusokat sem.

Az új szocialista korszak magáénak fogadta el az eredeti blaníki legendát, annál is inkább, mivel 1945 után csinos kis analógiára lehetett utalni a blaníki vitézek és a Vörös Hadsereg katonái között. Masaryk és a légionáriusok egykori létét azonban tanácsos volt eltitkolni az iskolai kirándulások elől. Még a létesítmény hatvanéves évfordulójára 1988-ban kiadott *Barlangkalauz* is csak Vencel herceget, az álomba szenderült lovagokat és az oroszlánt említi. Semmi Masaryk, semmi légionáriusok. A törpékről sincs egy szó sem – nyilván giccsyanúságuk miatt.

Ily módon a barlang elülső részében az elnök-felszabadító elpusztított szobrából csak hatalmas cipőí maradtak, fura, kőbe vésett nyomaként annak, hogy T. G. Masaryk hosszú időre kivonult a hivatalos cseh történelemből.

BOJTÁR ENDRE FORDÍTÁSA

Hadd mondjak most egy dolgot

HORVÁTH BÁLINT

Én azt gondolom, még csak most állt föl a csapat. S mintegy a hóna alá nyúlva az alulról jövő kezdeményezésnek, a jó irányba tett elmozdulással visz tartalmat a keretek közé. Példája modellértékű és viszont – hát hogyan mutatna fel ki-törési pontot? Na de mért mondom ezt, mit értek ez alatt?

Örülök a kérdésnek. Mert sok mindenről lehet vitatkozni – és érdemes is. Mégis mondjuk meg nyíltan: idővel minden eszmeáramlat lecseng. Ezért kívánkozik ki önkéntelenül is, hogy ilyenkor lépni kell. Hiszen mi hívja elő a veszélytudatot? A leszűkült mozgástér, igen. Ha a valós igény ellenére csak magunkat marcangoljuk, könnyen megváltozott erő-térrel szembesülhetünk. Ezt számba kell venni. S nem is ez az igazi megmérettetés! Tetszettünk volna időben forradalmat csinálni a magunk sajátos eszközeivel!

A nagy döntések hirtelen születnek. Ilyenkor a legfontosabb az odafigyelés. Egy kis együttgondolkodás, rácsodálkozás, aha-élmény. Kedves kötelességünk ugyanakkor persze, hogy e gondolatkíséretbe belevonjuk a magukra talált fiatalokat is. Hiszen ők is megnőnek szépen, lassan annyi idők lesznek, mint mi. Meg kell hogy értsék, értékrendünk mit takar. Számukra mindent élményként kell átadni; gazdag programként, mely megkapó. Személyiség szerkezettel és kapcsolatrendszerrel igenis lehet színvonalas rendezvényt tartani, hol mindenki megtudhatja, helyileg hová esik.

Mert az ember feladatokba botlik. A történelmi benneállás folytán fogódzót pedig ne is keressünk. Ha csak a Megboldogult temetését ne, kit oly nagy érdeklődéssel kísérték utolsó útjára. Elvégre ott is csak az foganatosult, hogy bár belül történik a mozgás, mégis mindenki a szemünk előtt van. Sarkosabban szólva: van hova visszanyúlnunk. Itt utalnék hazánk előnyös fekvésére – szemben a volt kelet-európai országokkal.

Ez szívügyem. Nagytermészetű osztályos társam, ki nek sok mindenben igaza volt, állított meg a minap a folyosón. – Miniszterelnök úrtól jössz? – vetette fel. Megráztam. – Akkor is – vélte – intézkedj, kérlek. Teljes szabad kezet kapsz jelen pillanatba' – fogalmazott még.

Megszorítottam a kezét.

Másnap persze sorjáltak bennem a kérdések. Mert hol is kezdhethénk másutt, mint az alapoknál. A gondolat nem zsibbadt el, sőt: felegyenesedő erkölcsi tartásunknak hála, álláspontunk egyre keményedik. Ezért is kell a gyorsan izmosodó hagyományteremtés, gondolom, tudják, miről van szó.

De olykor mégis föl-fölbugyog a kollektizmus. Mert van egy olyan felvetés, hogy valójában nincs is szükség műhelyekre (vonulatokra). Viszont ha e vonulatok (műhelyek) már nem színesítik a palettát – markáns értékeink ugyan milyen műhelyek (vonulatok) mentén rajzolódnak ki? Nehéz hát ezzel a meglátással azonosulni, kérem.

Jó, kerüljük az indulatokat. Azt szoktam erre mondani: mindannyiunk felett magyar égbolt feszül. Nyáron, vízparton – hol megtalálják számításukat a vízisportok szerelmesei csakúgy, mint négy lábú barátaink – olykor tusakodom. Pont én nem szabad nyári szabadságra menjek? Vidéki aprómunkára? Ugyan. Félig hunyt szemmel is elnézem a vízisportok barátait csakúgy, mint négy lábú szerelmeseinket egyaránt. Gondolatban értelemszerűen megszólítottam, jól megfinanszírozom és helyzetbe hozom őket – na de mit szóljak ahhoz a jóarcú magyarhoz, kit beugratósan faggatok. Tapasztalt-e valami különöset az elmúlt tizenöt évben, kérdezem, mire nemmel (sic!) felel.

Ilyenkor borzasztó van. Ha lenne nálam, hát bizony ráijesztenék egy távcsöves puskának látszó tárgygal. (És még sorolhatnám, hadd ne soroljam.) Legyen elég, hogy próbáló percek ezek. És igaz ugyan, hogy magyar ember, ahová nem hívják, nem megy – a borozó, az mégis más. Csendes, tiltakozó séttám első állomása az. Ott nem kell semmit mondani, elég, ha az ember mutatja. Ott minden megtörténhet, feltéve, hogy nem jön közbe semmi.

Csak az egyik csapos nyugtalan néha. Azt beszél, hogy amit ebből a kormányból ki lehetett hozni, az kint van. Hiába mondom neki trefásan, hogy nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lőni az embereket... csak pislog. A kurtafarkú úristenit neki!

Most vegyenek elő papírt és ceruzát. Mert az ember szeret valami nyomot hagyni maga után. Vagy ha ezt nem értik, nézzenek magukba. Vagy ha ezt se, hát maguk alá. Most jó.

2000ÉSTEK

1994. február 17-én csütörtökön pontban este hét órakor **SIPOS MIHÁLY** pszichológus, zenekarvezető, „fehér bőrű muzsikus” lesz a vendég és a főszereplő. Meg fogjuk kérdezni tőle, hogy miért mászott ki Kodály a napközi ablakán, hogy mi újság korunk matematikájában, hogy miként szólt Ilka Gyuri hegedűje. De nem marad homályban sem Fecske és Battyú művészete, sem az a mód, ahogyan a Muzsikás együttes felfedezte magának a Cohen bácsi magyar népzenejét. S az estélyen talán még Éri úr, a kontrás is megjelenik...

A 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap szalonja februárban is díjtalanul nyitva áll a szellemre szomjazók előtt, a bevett időpontban, a hónap harmadik csütörtökjén, a megszokott helyen, a Merlin Színházban, (Az V. Gerlóczy utca 4. alatt, fent, az első emeleten.)

Az 1993. évi 2000-díjat **MARTON LÁSZLÓ** nyerte el, „Megálló” című novellájával, amely szeptemberi számunkban jelent meg. Az evvel járó pénzdíjat, valamint Orosz „Útisz” István grafikusművész anamorfotikus alkotását Szauer Péter, a 2000 kiadója adta át a januári 2000-estén.

URBI eŒ ORBI*

*Ezt a rovatot NEM BUDAPESTI olvasóinknak ajánljuk, akik gyakran küzdenek időzavarral — kevesüknek volt módja a várost nyenc módjára élvezni és megszeretni. Mottó: „Neked mondjam, pestinek — hogy füle van a tepsinek?!” (Hajdú megyei népi szólás)

Kalandos este a budapesti kultúréjszakában, a velünk együtt ide vetődött fiatal kolléga(nő) impresszionálása céljából. Ha a hónap harmadik csütörtöke van éppen, könnyű a dolgunk: 2000-est van a Merlin Színházban, este 7-kor — csak addig kell elütni az időt. Mondjuk a közeli CD-BÁRban, a VI. Székely Mihály utca 10. alatt. Négy CD-lejátszó, egyenként két-két fejhallgatóval. Bele lehet hallgatni mindenbe, meg lehet rendelni bármit az ott heverő klasszikus zenei katalógusokból. Akár 180 CD-n a Philips Mozart összkiadását.

Hónap harmadik csütörtöke, este 7-kor: 2000-est a Merlin Színházban. Nem budapestiek itt csak fehér hollóként tűnedeznek fel — kivétel talán a 2000-ból, szeptemberben. Pedig némely 2000-szerkesztők (nem az, aki leparancsolta a meghívóról a „2000 urai” Radnóti Sándortól származó megtisztelő-gyönyörös titlust) egy fordított Kaposvár-effektusban reménykednek. Hogy barátaink feljönnek Pestre, csak azért, hogy végighallgassanak egy kétrészes intellektuális tóksót, s közte bort szopogassanak és beszélgessenek a legfontosabb esemény, a Szalon-Szűnet alatt. Ez néha 30-40-50 percig is eltart. A „magas kultúra titkos sztárjait” kérdezzeti egy vagy két illető, (gyakran, de nem mindig, a lap egyik-másik szerkesztője.) Ami elmúlt, azt már nem lehet az elszalasztásból visszahozni — inkább a jövő ügyében csorogjon a nyál: Jovánovics György, Nadas Péter, Spiró: tőlük van biztos ígéretünk. A 2000 est átmenet a köz és magánszereplés között. A saját, emberi hang, „a gondolat fénye”, órákon át: szellem és szórakozás.

Az este tervezése, nem harmadik csütörtök esetében. Hiába, na, — rosszkor jöttünk... Színház nemigen jöhet szóba, ha nem terveztük már hetekre előre. Leginkább javallható egy mozi, akár nagy „kommersz” siker, valamelyik nagy, hifi sztereó hanggal felszerelt moziban. Ilyenkor a partnerünkben keltett impresszió elmélyítése érdekében így kérjük a jegyet: „Az átjáró sorba tetszik még tudni adni két jegyet középre?” (Csak akkor, ha a pénztár mellett kifüggesztett alaprajzon megbizonyosodtunk, hogy valóban van átjáró sor.) Ott kényelmesen ki lehet nyújtani a lábat, és nem kell felállítani senkit, ha késve érkezünk a büféből. Az igazi gazdagság persze a művész-mozi-kínálatban mutatkozik. Ennyi gyerek mindenképpen maradt a lavórban, mikor a fűdőlétet kispriccentették.

Moziműsor. A legrészletesebb persze a Pesti Műsorban, de semmiképpen sem mellőzhe-

tő itt a Magyar Narancs „Snoblesse Oblige” rovatában való elmélyedés. Az előbbiben ömlesztve van a műsor, néha el-képesztően filiszteri tartalomösszefoglalásokkal, — az utóbbi napra bontva közli a kimazsolázott műsort. Két végtel-hangnem: egyik felől nézve végtelenül kellemkedő, másik felől nézve vért lázítóan polgárpukkasztó. Régi vágya a budapesti művész- és polgárfűtésnek egy londoni Time Out-szerű műsorúság. Egy (bizonyos szempontból) ilyen kis városban?

Kultúrpalacsintázó a Kálvin téren. A műsorok tanulmányozásához legkiválóbb a Korona Passage nevű hely, a Korona szálló földszintjén. A posztmodern receptje szerint az újat kell keverni a régivel: itt a középkori városfal egy jókora eredeti darabja látható egy mélyedésben. Az étterem hátsó falán egy óriási pannó, melyen két puttó tart egy rézkarc-abroszt, mely eredetileg 1686-ban készült. A középkori királyi palotát már majdnem egészen szétlőtték a felszabadító keresztény hadak. A kép alján különböző nemzetiségű és pártállású harcosok méregetik egymást. Kár hogy alig látni az előtte rosszul elhelyezett műfától. Vigyázat! Utólag kell fizetni, őrizzük meg a blokkot.

A művészmozik. Bem (II. Margit körút 5/b. T 115-8708), Blue Box (IX. Kinizsi utca 28. T 218-0983), Európa (VII. Rákóczi út 82. T 122-5419), Graffiti (VIII. József körút 63. T 133-9173), Hunnia (VII. Erzsébet körút 26. T 122-3471), Művész (VI. Teréz körút 30. T 132-6726), Örökmozgó Filmháza (VII. Erzsébet körút 39. T 142-2167), Szindbád (XIII. Szent István körút 16. T 131-8573), Tabán (I. Krisztina körút 87-89. T 156-8162), Toldi Stúdió-mozi (V. Bajcsy-Zsilinszky Endre út 36-38. T 111-2809), Vörösmarty (IX. Üllői út 4. T 133-8125).

Művészfilm kettesben az Odeon videotékájában. A Duna mozi végéből lerekesztett tágas, kétszintes térben, a filmvászon mögött található a vaskarika, fából: a művészfilm-videotéka. Majdnem minden, amit elmulasztottunk az elmúlt húsz évben — az igényesebb kommersz filmek is. Lelkes, helyenként bájos, kompjüter által lassított kiszolgálás: tiszta Európa. Talán sorszá-mokat lehetne osztani, mint az amsterdami főpályaudvaron: akkor az ember boldogan üdögelne, hallgatná a falon túli mozi moráját, s olvasgathatná a folyóiratokat, amíg sorra nem kerül. Kabint is lehet bérelni, vagy hat személyes videoszobát. Nemsokára pezsgőt is felszolgálnak. (XIII. Hollán Ernő utca 7. T 131-8776. Csak este 9-ig.)

Vox Populi, avagy éjjeli mozielőadás a Bástyá moziban este 10-kor. Ide csak az erős lelkűket utaljuk, azok közül is a társadalomtudományi érdeklődésűeket. Előadás közben itt szinte harapni lehet itt a magyar ember hagyományos segítő- és buzdítókétségét. Különösen a szexuális színezetű jelene-teknél. (VII. Erzsébet körút 8.)

Megmerítkezés a pesti éjszakában. Hogy merre induljunk a pesti éjszakában, annak leginkább Csillag János, a Magyar Narancs idevágó szerkesztője a megmondhatója. Ha nem vagyunk neki bemutatva, vagy nem tudunk észrevétlenül a nyomába eredni, keressük fel a következő három helyet, talán éppen ebben a sorrendben: Morrison's Music Pub (VI. Dalszínház utca 1.), Tilos az Á (VIII. Mikszáth Kálmán tér 2.) Itt a koncertek 11-kor kezdődnek. Ne fellelkezzünk meg a pincérel sem. Ki ne tudná, hogy a név a Micimackóból származik... (Angolul: "Café Tresspassers W..." lehetne.) A túrát nyilván a Picasso Pointban kell befejezni (VI. Hajós utca 31.) Vagy a fiatalok legújabb felkapott helyén, a Saigonban? (V. Arany János utca 13.) Mozikban lehet hozzájutni a szerény külsejű Pesti Est című hírlévelhez.

Hírteien verseskötetet akarunk ajándékba venni, este 8 után. A Spot Könyvesbolt a Toldi mozi üvegtéglákkal elkerített elegáns bal sarkában működik, címét lásd fentebb, este 10-ig. A Láng Téka nevű bolt (mert videó-kölcsönző is), 11-ig. Ott van verseskönyv, CD és kazetta is. Mindkét hely nyitva tart a hét minden napján.

Időzet. „Viva Brüggén!” (Holland régizene-tárgyú falirka a Zeneakadémia földszinti férfivécéjében. Úgy látszik itt egyelőre csak díszletet tiltanak be...)

Nevek. Az ezerszer is áldott Terézvárosban a farkába harapott a kígyó... Hajdan ide jártunk áporodott, de szabad levegőt vélelmezni, egy felirathoz: jó magasan volt (van ma is.) egészen közel a Bajcsy-Zsilinszky Endre úthoz (ex Vilmos császár út, exex Váci körút): „Tlach és Keil Rézműveinek Raktára”. A fordulat borzongása Schillerrel kezdődött, nem a költővel, hanem a divatárkereskedővel a Szent István körúton. Istenem, hát megint hívhatnak így egy boltot? Azóta földcsuszamlás és prérítűz. A legjobb talán: a Falánk Faló ételbár, a Pocakos Lakatos nevű Soroksári úti büfé, a Zugevő szendvicsebolt, a Nyalizó fagylalatozó a Lehel téren, a H-Epicentrum salátabár a budai Margit-híd-fő lábánál. (A Soft-Verem már megszűnt, csak azért hiányzik innét.) És most, megintcsak a Hajós utcában, közvetlenül a Tlach és Keil-féle ház mellett, egy új salátabár: MARQUIS DE SALADE. Lesz olyan jó, mint a neve?

Simplicissimus